

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя
Факультет економіки та менеджменту
Кафедра психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему: **“ВПЛИВ ПОРУШЕННЯ ДИТЯЧОЇ ПРИВ’ЯЗАНОСТІ
НА ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ОСОБИСТОСТІ”**

Виконала: студентка 7 курсу групи БПд-2
спеціальності 053 “Психологія”

Соколовська Ю.В.

_____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)
Керівник	
	_____
	(підпис)
	_____
	(прізвище та ініціали)
Нормоконтроль	
	_____
	(підпис)
	_____
	(прізвище та ініціали)
Завідувач кафедри	
	_____
	(підпис)
	_____
	(прізвище та ініціали)
Рецензент	
	_____
	(підпис)
	_____
	(прізвище та ініціали)

Тернопіль – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПРИВ'ЯЗАНOSTI ТА ЇЇ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК ДИТИНИ.....	8
1.1. Явище прив'язаності в наукових працях психологів.....	8
1.2. Розвиток емоційної прив'язаності між дитиною і значущим дорослим.....	13
1.3. Прив'язаність як умова для розвитку дитини.....	16
Висновок до розділу I.....	21
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОРУШЕННЯ ПРИВ'ЯЗАНOSTI ТА ЙОГО ВПЛИВУ НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН ДИТИНИ.....	24
2.1. Організація дослідження та методика проведення констатувального експерименту.....	24
2.2. Аналіз результатів дослідження впливу на поведінку дитини розриву емоційного зв'язку із значущим дорослим.....	28
Висновок до розділу II.....	37
РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ПРИ РОЗЛАДАХ ДИТЯЧОЇ ПРИВ'ЯЗАНOSTI.....	39
3.1. Методичні засади психологічної корекції при розладах дитячої прив'язаності.....	39
3.2. Програма корекції порушень дитячої прив'язаності	42
Висновок до розділу III.....	48
РОЗДІЛ IV. ОХОРОНА ПРАЦІ ТА БЕЗПЕКА В НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ.....	50
4.1. Охорона праці в діяльності психолога	50
4.2. Правила безпеки в роботі психолога.....	52
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58
ДОДАТКИ.....	62

ВСТУП

Актуальність дослідження. Виховання дітей у сучасному світі досить складне, батьки бояться втратити чи упустити щось важливе. Нам сьогодні доступно безліч книг про батьківство, багато інформації з дитячої психології розвитку, експертів, що пропонують свої послуги і консультації.

Щоб вивчити дане питання, необхідно розкрити поняття прив'язаності, яке дає відповідь на багато питань щодо психології розвитку особистості і вплив порушення прив'язаності на її життєвий шлях. Близьке оточення задовольняє усі необхідні базові потреби дитини, від яких залежить розвиток її психіки і прив'язаність до матері чи іншого значущого дорослого. Слідом за Д. Боулбі, Г. Ньюфелдом, під прив'язаністю ми розуміємо інтегративне утворення психіки дитини, формування тісних, безпечних та комфортних стосунків між батьками і дітьми, які сприяють гармонійному і повноцінному розвитку, здоровому дорослішанню дитини та становлення її як зрілої особистості.

У дослідженнях вчених (Д. Боулбі, Л. Виготського, Г. Ньюфелда, А. Фрейд) показано взаємозв'язок материнської позиції і особливостей становлення особистості дитини; феномен батьківської установки.

Термін прив'язаності пояснюється, як безпечні підтримуючі стосунки з батьками чи іншими значущими дорослими, де задовольняються всі істинні потреби дитини, де створено сприятливий психологічний клімат і підґрунтя для повноцінного дорослішання. Це надає дітям можливість природньо і поступово сепаруватися.

Однак, не всі діти можуть мати безпечну прив'язаність. І це, на жаль, призводить часто до труднощів у житті в дорослому віці. Звертаючись до психотерапевта, дорослі люди, що в дитинстві були позбавленні здорової прив'язаності, часто не можуть побудувати стосунки, “знайти себе” і своє комфортне місце у суспільстві.

Прив'язаність - це прагнення підтримувати контакт і близькість, підтримувати єднання, це базова потреба - бути у контакті зі своїми близькими, і в такому середовищі дитина має можливість повноцінно розвиватись.

Прив'язаність - це емоційний зв'язок, якій виникає між матір'ю і дитиною (як найбільш близькою людиною) у результаті довготривалих стосунків. Він характеризується стійкими, емоційно-наповненими відносинами, які засновані на задоволенні потреб у співчутті, розумінні, визнанні. Відчуття прив'язаності до матері формується у дитини в період до трьох років, і пов'язане з загальним емоційним розвитком у родинних умовах. Модель прив'язаності містить стабільні постулати відносно ролі батьків і дитини (тобто обох партнерів) у взаємодії, і в умовах стресу та суперечливої інформації психологічні захисти є провідною стратегією переробки цієї інформації. Психологічний захист особистості спочатку розвивається як засіб інтрапсихічної адаптації і може приводити до зовнішньої соціально-психологічної адаптації або дезадаптації залежно від гнучкості та інтенсивності використовуваних механізмів.

Недостатня розробленість проблеми обумовила вибір теми: "Вплив порушення дитячої прив'язаності на життєвий шлях особистості".

Мета дослідження - виявити та описати психологічні особливості порушення дитячої прив'язаності та на їх розробити психокорекційну програму, яка б допомогла будувати здорові стосунки з ненадійним типом прив'язаності дитини до значущого дорослого.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз наукових підходів до вивчення особливостей прив'язаності дитини до значущого дорослого і вплив її порушення на життєвий шлях особистості.

2. Емпірично виявити взаємозв'язок між психологічними особливостями прив'язаності дитини до значущого дорослого та його індивідуально-особистісними характеристиками.

3. Розробити психокорекційну програму для покращення відносин з ненадійним типом прив'язаності дитини до значущого дорослого.

Об'єктом дослідження є порушення дитячої прив'язаності.

Предметом дослідження є психологічні особливості порушення дитячої прив'язаності.

Методи дослідження. Дослідження ґрунтується на теоретичних, емпіричних. Теоретичні: аналіз, синтез, порівняння, систематизація та узагальнення. Емпіричні: проєктивний метод Н. Каплан "Визначення особливостей емоційної прив'язаності дитини до матері", методика "Малюнок сім'ї".

Теоретико-методологічну основу дослідження склали праці вчених на предмет психології прив'язаності (Дж. Боулбі, М. Ейнсворт, Г. Ньюфелд та ін.); концептуальні положення теорії розвитку (Л.С.Виготський); інтуїтивні чинники дитячо-батьківських стосунків (А. Фрейд).

Експериментальна база дослідження. У дослідженні взяли участь: діти віком 5-6,5 років, 10 дівчаток і 10 хлопчиків, 20 осіб - це мами віком від 22 до 37 років.

Практичне значення одержаних результатів. Зміст роботи може бути використаний для підготовки навчальних програм з вікової, дитячої психології, психології сім'ї, психодіагностики.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів. У дипломному дослідженні:

- емпірично досліджено зв'язок між особливостями психологічного захисту матері, її ставлення до дитини і типом прив'язаності дитини;
- розроблено модель психологічного підходу до корекції ставлення матері до дитини як основної умови формування прив'язаності дитини;
- набули подальшого розвитку теоретичні напрацювання щодо проблеми психологічних особливостей становлення прив'язаності дитини до матері.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження було опубліковано в науковому збірнику II Міжнародної науково-практичної конференції “Трансформація бізнесу для сталого майбутнього: дослідження, діджиталізація та інновації” (23 листопада 2022 року), обговорено на засіданні кафедри психології факультету економіки та менеджменту Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що нараховує 47 найменувань та 2 додатків. Робота викладена на 61 сторінці друкованого тексту, вміщує 2 таблиці та 5 рисунків.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПРИВ'ЯЗАНОСТІ ТА ЇЇ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК ДИТИНИ

1.1. Явище прив'язаності в наукових працях психологів

Дитячо-батьківські стосунки – це складний психологічний феномен, який є результатом культурно-історичного розвитку людини. Це достатньо мінливе явище, що знаходиться під впливом суспільних норм і цінностей. Стосунки з батьками є фундаментом усіх інших соціальних зв'язків дитини, які їй доведеться встановлювати і створювати. Саме тому вивченню їх психологічного змісту і впливу на процес психічного розвитку дитини присвячено безліч досліджень. Традиційні підходи до вивчення розвитку дитячої психіки у процесі стосунків з батьками ґрунтуються на культурно-історичній теорії психічного розвитку Л.С. Виготського [12]. Згідно з ним, дитина є соціальною істотою, яка потрапляє у світ дорослих з його культурно-історичними законами і реалізує в ньому активність у формі діяльності. Так, Л.С. Виготський висунув ряд положень, сутність яких зводиться до наступного: з самого народження дитина наділена безпосередніми, природними, біологічними формами і способами поведінки [13]. Для того, щоб вижити в умовах суспільного буття, вона повинна переходити до опосередкованих, штучних, вищих психічних функцій, які виникають у процесі культурного розвитку, і якими володіє людина як особистість і носій соціально-обумовленої психіки. Даний перехід здійснюється у процесі цілеспрямованого, своєчасно розпочатого, систематичного і правильно організованого виховання і навчання дитини. Соціалізація індивіда спочатку виникає як інтрапсихічний механізм його розвитку: дитина саме у процесі співпраці з дорослим засвоює всі задані культурою суспільства зразки поведінки і засоби пізнання. Згодом

колективна форма шляхом інтеріоризації стає інтрапсихічною індивідуальною функцією поведінки і мислення дитини.

На думку Л.С. Виготського, найважливішим моментом у динаміці вікового розвитку виступають стосунки між дитиною і її соціальним оточенням. На кожному віковому етапі вони відзначаються своєрідністю та неповторністю, отримавши назву соціальної ситуації розвитку в даному віці: “Соціальна ситуація розвитку є вихідним моментом для усіх динамічних змін, що відбуваються у розвитку протягом даного періоду. Вона визначає цілком і повністю ті форми і той шлях, рухаючись яким дитина набуває нових і нових властивостей особистості, черпаючи їх із соціальної дійсності як з основного джерела розвитку, той шлях, на якому соціальне стає індивідуальним” [13 с. 258].

У контексті даного положення дослідник характеризує період дитинства як максимально соціальний, а саму дитину - як максимально залежну від соціального оточення: “Все життя немовляти організоване таким чином, що у будь-якій ситуації видимо або невидимо присутня інша людина. Інакше кажучи, будь-яке ставлення дитини до речей є ставленням, що здійснюється з допомогою іншої людини або через неї” [14, с. 281]. Таким чином, соціальна ситуація розвитку визначає спосіб життя дитини, соціальне існування якої є джерелом виникнення центральних новоутворень у конкретному віці, що опосередкують структуру дитячої свідомості. Нова структура свідомості за Л.С. Виготським – це “новий характер сприймань навколишньої дійсності та діяльності в ній, новий характер сприйняття внутрішнього життя самої дитини і внутрішньої активності її психічних функцій”. Дитина “змінює всю систему стосунків відносно навколишньої дійсності і відносно самої себе” [13, с. 259].

Отже, якість батьківського ставлення є визначальною умовою особливостей переживання дитиною вікових змін у своєму розвитку. Уявлення про соціальну ситуацію розвитку схоже з положеннями глибинно-орієнтованих концепцій розвитку. Зокрема, з положеннями теорії

прив'язаності Дж. Боулбі про вплив раннього досвіду стосунків прив'язаності з близьким дорослим, розвитку дослідницької поведінки як провідних детермінант психічного розвитку індивіда. На думку Дж. Боулбі, поведінка прив'язаності є формою інстинктивної поведінки і містить прагнення або мету близькості до материнської фігури [4].

Дж. Боулбі і М. Ейнсворт описують чутливість матері до вираження потреб немовляти як основну умову формування безпечної прив'язаності. Близький дорослий, задовольняючи дану потребу, вводить дитину в світ соціальної дійсності, і дитина набуває соціальної форми психіки. На думку дослідниці, головним чинником формування особистості у період дитинства є наявність дорослого, який забезпечує дитині “рівновагу” у навколишній соціальній дійсності і переживання нею емоційного благополуччя, підтримки і похвали. З іншого боку, дитина сама прагне отримати визнання і похвалу від батьків і певним чином вибудовує свою активність. В результаті у дитини формуються відповідні звички поведінки і деякі узагальнені знання етичних норм. Ці норми поведінки, виявляючись у грі дитини, стають її внутрішніми, власними потребами, “внутрішніми етичними інстанціями”. Поява “етичних інстанцій” формує єдність особистості дитини, її соціальне становище, оцінку і самооцінку. Дитина стає здатною усвідомити, яке місце вона займає у світі, і яке місце їй належить зайняти у майбутньому. Це лягає в основу внутрішньої позиції дитини, яка “характеризує особистість дитини в цілому, визначаючи її поведінку, діяльність і всю систему її ставлення до дійсності і до самої себе” [2, с. 44-46].

Згідно О.Г. Максименка, детермінуючими чинниками батьківського ставлення до власної дитини є “особливості структури особистості, об'єктних стосунків людини, її психосексуального розвитку, наявність чи відсутність психічних травм у ранньому онтогенезі” [21, с. 190]. Украй важкі наслідки, на думку дослідниці, має деприваційне виховання дитини: “У дитини виникає почуття небезпеки, непередбачуваності, непідконтрольності середовища, мінімальної власної відповідальності за його зміни в напрямі

забезпечення комфортного існування” [20, с. 11]. Соціальна активність дитини на ранніх стадіях полягає у спілкуванні, завдяки чому вона отримує необхідну для її індивідуального розвитку інформацію. Близький дорослий, задовольняючи потреби дитини, ставиться до неї як до партнера по спілкуванню і тим самим задає “зону найближчого розвитку” дитини: “Якщо близький дорослий обмежить тим, що стане лише годувати і переповивати малюка, то останній довго може залишатися в своєму вихідному стані занурення у дрімоту і відчуженості від усього того, що відбувається” [19]. У результаті одного з початкових досліджень було показано, що систематичне емоційне спілкування з дорослим веде до позитивних змін в емоційній сфері у дітей від 2 до 4 місяців життя, сприяє їх пізнавальному розвитку [5, с.40]. У міру дорослішання дитини і розвитку її спілкування з дорослим система взаємин збагачується зв'язками різного роду, проте гармонійність цієї системи передбачає послідовне включення до неї якісно різних зв'язків відповідно до зміни форм спілкування.

Для дітей від одного до трьох років головними визначальними чинниками розвитку емоційної сфери є умови організації ігрової діяльності, а також особливості комунікативної взаємодії з дорослим [7].

Отже, на початковому етапі розвитку дитини вирішальною умовою є близькі, значущі дорослі, як правило, члени сім'ї.

Таким чином, поведінка і ставлення батьків лежать в основі первинної моделі ставлення до світу, що вибудовується у свідомості дитини. На перший план виходить зміст соціальної ситуації розвитку, здатність матері чи батька організувати виховний процес передачі необхідної інформації для конструювання даної моделі.

Відомий український дослідник І.Д. Бех вважає, що саме особистісно-орієнтоване виховання здатне досягти особистісно-розвиваючої мети, тому що воно спрямоване на усвідомлення дитиною себе як особистості, на її вільне і відповідальне самовираження. Але цього неможливо досягти без шанобливого, доброзичливого ставлення до дитини значимих для неї

дорослих [2, с. 37]. Відповідно до досліджень автора, взаємодія між дорослим і дитиною повинна будуватися на позиціях прийняття, розуміння, визнання і справедливості.

Досліджуючи праці С.Д. Максименка, стає зрозумілим те, що велике значення має наявність любові у перший рік життя дитини, любові матері до дитини, яка виражається у ласкавому відношенні, ніжних дотиках, задоволенні потреб, нових враженнях, любові між батьками: “Любов батьків одне до одного лише і може породити, оживити, актуалізувати любов самої дитини: лише вона визначає повне безумовне прийняття дитини і формування у неї базових особистісних новоутворень, таких як довіра до світу та ін.” [21, с. 152-153].

Таким чином, ми визначимо наступне: згідно теоретичних положень Л.С. Виготського, формування внутрішніх структур психіки дитини відбувається через засвоєння структур і символів зовнішньої соціальної реальності, даний процес іменується інтеріоризацією.

Особистісний і психічний розвиток у дошкільному дитинстві є результатом інтеріоризації заданих культурою суспільства зразків поведінки і засобів пізнання, які створюють батьки в процесі виховання і навчання.

Соціальна ситуація являє собою систему стосунків дитини і дорослого, яка реалізується у спільній діяльності, обумовлює спосіб життя дитини, є джерелом виникнення психічних новоутворень. Поява психічних новоутворень є причиною розпаду існуючої соціальної ситуації розвитку і становлення нової. Даний процес супроводжується виникненням нормативної вікової кризи розвитку.

Особливості проходження дитиною критичних періодів розвитку залежать від якості системи дитячо-батьківської взаємодії. Сам процес розвитку, поведінка і ставлення батьків є основою, яка лягає в основу внутрішньої позиції дитини, ставлення до світу і до самої себе, що вибудовуються у її свідомості.

1.2. Розвиток емоційної прив'язаності між дитиною і значущим дорослим

Значний вплив на формування уявлень про соціально-емоційний розвиток дитини у взаєминах з первинним об'єктом - матір'ю чи іншим значущим дорослим, здійснили положення психологічних теорій. В даних теоріях існують різні концептуальні положення щодо ролі матері, чи іншого значущого дорослого та особливостей їх ранніх взаємин з дитиною.

На думку З. Фрейда, сприйняття значущості інших людей у ранньому дитинстві та невдачі у стосунках з ними визначають психічну структуру індивіда. На початку життя зовнішній об'єкт сприймається лише "як засіб для задоволення потягів і швидкого ослаблення напруги" [33, с. 46]. З. Фрейд виділив патологічний вплив травматичного досвіду у стосунках з об'єктом. Також він дослідив, як несвідомі бажання і фантазії можуть перетворювати нейтральні стосунки з об'єктом у негативні, що залишають тривожні й руйнівні спогади. На думку З. Фрейда, безпорадність, залежність викликають у дитини відчуття небезпеки. В такому стані дитина переживає потребу в любові і цю потребу проносить крізь усе життя [33].

Спроба заповнити прогалини була здійснена іншим представником класичної школи психоаналізу А. Адлером. Ставлення матері до дитини формує, за А. Адлером, життєвий стиль дитини, який визначається вже до її п'ятирічного віку і практично не змінюється надалі [1]. Досвід, отриманий у взаємодії з матір'ю, інтерпретується і аналізується дитиною, на основі чого обирається власний шлях досягнення мети, власний життєвий стиль. Є три обставини, які зумовлюють обрання дитиною помилкового життєвого стилю: органічна слабкість, розбещеність і відторгнення її батьками. Дані обставини створюють батьки при взаємодії з дитиною. Розуміння, підтримка, помірна турбота про дитину з боку матері, визнання її індивідуальних і вікових особливостей сприяють задоволенню провідних потреб дитини [8].

Отже, головна причина батьківських помилок у вихованні лежить у їхніх почуттях до своїх дітей, викривлених несвідомими конфліктами з власного дитинства.

Д. Віннікот вважав, що стосунки між дитиною і матір'ю починаються ще у внутрішньоутробному періоді і мають чисто фізичну природу, а розвиток символічної функції відбувається у “перехідному просторі” між дитиною та особою, яка піклується. Д. Віннікот сформулював три умови, що забезпечують цей процес: відчуття безпеки, пов'язаної з переживанням внутрішнього світу; можливість немовляти свідомо обмежити піклування щодо зовнішніх подій; можливість породжувати спонтанні креативні дії [8].

На підставі експериментальних даних Дж. Боулбі запропонував теорію прив'язаності, в основу якої лягли положення про емоційний зв'язок як головну потребу індивіда. Хоча дитина, що розвивається, має схильність створювати прив'язаності, природа цих прив'язаностей і їх динаміка залежатиме від батьківського оточення. До семи-восьми місяців, немовля розвиває сильну емоційно-забарвлену прив'язаність до матері. При цьому прив'язаність розуміється як будь-яка форма поведінки людини, що демонструє досягнення або збереження близькості з певною особою, якій вона надає перевагу [3, с. 61].

Значний внесок у вивчення прив'язаність зробили дослідження М. Ейнсворт, яка входила до групи дослідників, очолювану Дж. Боулбі. В результаті експериментального вивчення особливостей дитячо-батьківської прив'язаність нею були отримані вичерпні дані. У результаті діти були розділені на три групи, що розрізнялися за типом реакції, що і дало підставу для виокремлення типів прив'язаності. Були виділені такі типи: надійна, амбівалентна, уникаюча. Пізніше був виділений ще один тип прив'язаності - дезорганізована. Під час дослідження поведінки матерів, які здійснювали догляд за дітьми, були також виявлені патерни поведінки, що корелювали з типом прив'язаності. Матері дітей з надійною прив'язаністю були чутливими до потреб дитини, чуйними до її сигналів. Вони приймали, підтримували

активність дитини. Поведінка матерів дітей, прихильність яких була віднесена до категорії унікаючої, відрізнялася вимогливістю, емоційною холодністю, неухважністю по відношенню до потреб дитини. Матері дітей, що входили до категорії амбівалентного типу прив'язаності, були непослідовні і непередбачувані у поведінці. Таким чином, сила і якість прив'язаностей багато у чому залежать від поведінки батьків по відношенню до дитини і від якості їх ставлення до неї. Це послужило розробці концепції чуйності М. Ейнсворт, згідно з якою чуйність людини, яка доглядає дитину, є важливою основою для формування типу прив'язаності. У описі "чуйності", дослідниця пояснює те, що мати повинна, за допомогою власних афектів і емоцій, а також внутрішньої готовності до сприйняття, розуміти сигнали своєї дитини у невикривленому вигляді.

М. Ейнсворт пропонує наступні моделі - умови чуйної турботи:

1. Мати повинна уважно сприймати сигнали дитини. Авторка вважає, що неуважне ставлення матері до дитини опосередковане її власними потребами і станом.

2. Сигнальна поведінка дитини має бути адекватно інтерпретована з боку матері. Помилкова інтерпретація відбувається через власні незадоволені потреби матері, а також через проєкції цих потреб на дитину.

3. Мати повинна належним чином реагувати на сигнальну поведінку дитини. Нормальна прив'язаність передбачає турботу, ніжність, любов і підтримку у розвитку [37].

Наслідком порушеної прив'язаності є підвищена тривога, яка може виявлятися у такій формі як емоційне відчуження. Для дітей з порушеним типом прив'язаності властивий високий ступінь фрустрації, і потреби в захисті і турботі. У наступних дослідженнях виявлено, що розвиток прив'язаності носить стадіальний характер. Дж. Боулбі вважає навпаки, що новонароджений цілком виразно сприймає матір і самого себе як окремих один від одного. Прив'язаність не існує спочатку, завдяки первинному симбіозу матері і дитини.

Отже, прив'язаність між дитиною і значущим дорослим, який доглядає або піклується, ще тільки виникатиме протягом першого року життя дитини. Протягом даного процесу можливе формування різних патернів прив'язаності. Аналіз глибинно-орієнтованих теорій розвитку дозволяє стверджувати, що прив'язаність дитини до матері - це двосторонній процес, результатом якого є формування готовності емоційно реагувати на матір, її образ. Перша форма соціальної поведінки адресована їй. Згодом прив'язаність виступає як базова соціальна установка по відношенню до матері, виявляючись і в інших соціальних контактах. Таким чином, прив'язаність є першим етапом соціалізації і чинником, який здійснює вплив на даний процес.

1.3. Прив'язаність як умова для розвитку дитини

Дж. Боулбі і М. Ейнсворт у своїх положеннях теорії прив'язаності, торкаються досвіду стосунків, отриманого у ранньому дитинстві. Ці стосунки найбільше залежать від характеру прив'язаності до близької людини. Основною функцією об'єкта прив'язаності є забезпечення захисту і безпеки. Таким чином, наявність прив'язаності є необхідною умовою дослідницької поведінки і пізнавального розвитку дитини [4]. Для діток дошкільного віку, доросла людина стає авторитетом, прикладом для наслідування, у той же час, сприймається особлива цілісна особистість. Потреба дитини у спілкуванні з близькою дорослою людиною поглиблюються стремлінням до співчуття, до спільності поглядів. Сюжетно-рольова гра в дошкільному дитинстві є важливою діяльністю, під час якої у дитини утворюються і розвиваються нові нейронні зв'язки. У термінології теорії прив'язаності, провідна діяльність є аналогією поняття дослідницька активність. У віці 5-6 років, діти починають краще усвідомлювати себе і те яке місце вони займають у системі соціальних відносин, навчаються справлятися зі своїми почуттями соціально -

схваленими засобами, засвоюють норми, правила і культурні смисли свого суспільства. Таким чином, дослідницька активність дитини в дошкільному дитинстві містить реалізацію провідної гри і другої навчальної, продуктивної діяльності, в контексті відповідної соціальної ситуації розвитку. Соціальна ситуація розвитку визначається особливостями відносин прихильності між дитиною і близьким дорослим.

В процесі формування прив'язаності, зокрема, її надійної форми, відбувається формування образу матері, який підтримує і захищає, підсилює здібність до автономії і самостійності дитини, сприяючи входженню в контакт з іншими людьми і дослідницькій активності. Тобто сформований образ значимого іншого створює внутрішній ресурс і додаткову стійкість у психічній організації особистості.

Згідно з Дж. Боулбі, мати і немовля утворюють певну саморегульовану систему, частини якої взаємообумовлені. Прив'язаність між дитиною і матір'ю у рамках цієї системи відрізняються від "стосунків" тим, що прив'язаність розуміється лише як частина комплексної системи стосунків. Система прив'язаності являє собою первинну генетично закріплену мотиваційну систему, яка активується між дитиною і первинним дорослим, що її доглядає, відразу після народження дитини і має функцію забезпечення її виживання [4]. Чуйна поведінка значимого дорослого полягає в тому, що він здатний сприймати сигнали дитини, правильно їх, а також належним чином швидко задовольняти їх. Інакше актуальні потреби дитини фруструються. Фрустрація є різновидом стресу, який переживає дитина, і саме мати, як найближче соціальне оточення, є її регулятором. Завдання матері полягає у стабілізації стресогенної напруги через афективний вплив. При цьому вона також повинна забезпечувати певний рівень активізації дитини, необхідний для виникнення нових форм поведінки, враховуючи навантаження, з яким дитина сама або з допомогою дорослого може впоратися.

Таким чином, мати не лише не має бути джерелом фрустрацій, але й повинна стабілізувати рівень навантаження стимулами (інформація, їжа, емоції і ін.), спираючись на уявлення про індивідуальні можливості власної дитини давати собі раду з фрустраційною тривогою. В разі адекватного виконання матір'ю своїх функцій, у дитини виробляється урівноважена активність, що сприяє розвитку дослідницької діяльності. Дослідницька активність є ще одним регулятором фрустраційної тривоги. Регуляція відбувається за рахунок позитивних емоцій, інтересу і цікавості, а також за рахунок збільшення компетентності, що проявляється у спільній з дорослим ігрової діяльності. При адекватному розвитку взаємодії матері і дитини дослідження у процесі спільної ігрової діяльності розширюється, спілкування і дослідження довкілля доповнюють та індукують один одного. У результаті дитина використовує обидва дані механізми для зняття напруги, і в разі короткочасної розлуки з матір'ю стає здатною переносити тривогу сепарації за рахунок самостійної гри. Таке використання різних механізмів втіхи і зняття напруги при різних ситуаціях, які викликають тривогу і напругу, дозволяє дитині успішно розвиватися і формувати безпечну прихильність до матері.

У випадку якщо мати не забезпечує дитину якісним спілкуванням і не стабілізує фрустраційну тривогу, її розвиток відбувається за зовсім іншим варіантом. Дитина починає уникати нових вражень, відмовлятися від спілкування, щоб уникнути ще більшого зростання фрустраційної напруги і починає використовувати дослідження як основний засіб зняття напруги і невизначеності. Дана стратегія дозволяє досягти деякої стабільності у відносно стабільному середовищі, але не дозволяє повною мірою подолати тривогу і напругу.

Зовсім іншу стратегію розвитку використовують діти, для зменшення фрустраційної тривоги яких матір використовує спілкування, але не організовує якісної гри. Так, дослідницька діяльність у цих дітей не

формується, і для зниження внутрішньої напруги вони використовують присутність матері.

Спілкування і взаємодія з матір'ю є єдиним механізмом регулювання фрустраційної тривоги. У разі розлуки або ситуації, коли мати недостатньо ефективно знімає напругу дитини, дитина використовує дезадаптивні варіанти зняття напруги. У міру зростання і розвитку дитини внутрішня напруга збільшується, і дитина стає усе більш залежною від взаємодії із значимим дорослим. Закономірний процес сепарації не завершується, і дитина не набуває необхідної автономії. Таким чином, на вибір дитиною стратегій адаптації впливає діапазон та ефективність пропонованих матір'ю способів давати собі раду з навантаженням, викликаним фрустраційною тривогою.

Тривала розлука з матір'ю у ранньому дитинстві супроводжується важкою сепараційною тривогою. Реальна втрата матері, переживається дитиною як гостре горе з типовими для нього фазами - протесту, відчаю і відчуження [24]. Близькі до цього реакції спостерігаються у разі збереження об'єкту прив'язаності, але втрати його любові: "Відторгнення, втрата любові, (можливо, унаслідок народження нової дитини або депресії матері), відчуження одного з батьків від іншого і схожі ситуації - усі вони діють як загальний чинник втрати дитиною матері для любові і прив'язаності" [2, с. 94].

Дж. Боулбі вважає, що в умовах стресу і суперечливої інформації необхідна спеціальна стратегія переробки цієї інформації. Така стратегія повинна забезпечувати психологічний захист в рамках робочої моделі індивіда. Адекватність внутрішніх робочих моделей серйозно порушується, якщо захисне виключення інформації зі свідомості поєднується з відмовою реагувати на зміни, які відбуваються у внутрішньому середовищі. Інформація, що надходить, проходить декілька стадій, перш ніж досягне свідомості. На кожній стадії одна і та ж інформація прямує для подальшої переробки, інша - відкидається.

Захисне виключення інформації відбувається в наступних ситуаціях:

- коли батьки не хочуть, щоб діти стали свідками чогось;
- коли дітям нестерпна якась поведінка батьків;
- коли діти роблять або вважають, що роблять щось ганебне.

Хоча такий захист і відгороджує дитину від сорому, болю і конфлікту, він, зрештою, перешкоджає пристосуванню її внутрішньої робочої моделі до зовнішньої реальності. Одна сторона робочої моделі - допуск до свідомості і обговорення - представляє матір з хорошого боку, а інша, заснована на досвіді виключення зі свідомості, показує нелюбов до батьків і розчарування в них. Інформація може бути отримана з особистого досвіду і від інших людей. Серйозний психічний конфлікт має місце тоді, коли інформація з цих двох джерел сильно суперечить одна одній. Це призводить до витіснення епізодів особистого досвіду [19].

Безпосередньо термін “психологічний захист” вперше був використаний А. Фройд, і вона ж описала десять форм “діяльності Я, які виконують захисну функцію”. А. Фройд підкреслювала, що основною функцією Его є захист від тривоги, яка виникає внаслідок потужних інстинктивних бажань (Ід), а також почуття провини і пов'язаних з цим фантазій (супер-Его). Пізніше відбулося розмежування захистів на примітивні і більш зрілі. Вторинні психологічні механізми імовірно формуються на пізніших етапах психосексуального розвитку і є відносно продуктивнішими. Вони сприяють кращому вирішенню внутрішніх конфліктів і кращій адаптації до реальності. Серед них прийнято виділяти: витіснення, регресію, ізоляцію, інтелектуалізацію, раціоналізацію, моралізацію, роздільне мислення, поворот проти себе, зміщення, реактивне утворення, соматизацію, анулювання, реверсію, ідентифікацію, сексуалізацію, сублимацію [32, 155].

Дж. Боулбі займався дослідженням основних реакцій на сепарацію у дітей 1,5-2 років. Узагальнений список виглядає наступним чином:

- захисна агресія (як інстинктивний спосіб покарати матір за її відчуження і, таким чином, понизити вірогідність повторної розлуки);

- регресія як відмова дорослішати (у формі нав'язливої аутостимуляції: смоктання, розгойдування і ін.);

- уникнення батьків як захисний механізм, що допомагає дитині зберегти контроль над своєю поведінкою, перекриваючи або зменшуючи потік значимої для неї ситуації (проте у дитини цей спосіб захисту, як правило, виявляється ненадійним і дає збої);

- формування реакції при поверненні додому: дитина відчуває потяг до матері, але вона швидко засвоює, які переваги дає їй опір її ласкам після того, як вона довго її чекала і сумувала за нею.

Пізніші дослідження Дж. Боулбі свідчать про те, що “компенсуюча крадіжка” спостерігається в 70,6 % підлітків-правопорушників, які в перші п'ять років свого життя пережили тривалу, понад шість місяців, розлуку з матір'ю [3, с. 132].

Отже, в результаті теоретичного дослідження було з'ясовано наступне: прив'язаність дитини до матері - це двосторонній процес, у результаті якого формується готовність емоційно реагувати на матір та її образ, а також перша соціальна поведінка, адресована їй, яка потім виступає як базова соціальна установка відносно матері, що виявляється надалі в інших соціальних контактах.

Таким чином, прив'язаність виступає і першим етапом соціалізації, і чинником, що впливає на успішність цього процесу. У процесі взаємодії матері і дитини відбувається структуризація психіки дитини.

Висновок до розділу I

1. Прив'язаність - це емоційний зв'язок, якій виникає між матір'ю і дитиною чи іншим значущим дорослим в результаті довготривалих

стосунків. Ці стосунки є стійкими, емоційно - наповненими, засновані на задоволенні потреб у співчутті, розумінні, визнанні. Відчуття прив'язаності до матері чи іншого значущого дорослого формується у людини в період до трьох років, і пов'язане з загальним емоційним розвитком у родинних умовах. Модель прив'язаності містить стабільні постулати щодо відносин батьків і дитини (тобто обох партнерів) у взаємодії, і в умовах стресових ситуацій, психологічні захисти є провідною стратегією переробки цієї інформації. Психологічний захист може призводити до зовнішньої, соціально-психологічної адаптації або дезадаптації.

2. На ранніх стадіях онтогенезу мати, проявляючи турботу, створює поле досвіду взаємин, опосередковане не лише параметрами взаємодії, але і власними особистісними індивідуально-психологічними особливостями. Найважливішою особистісною характеристикою матері, яка впливає на розвиток певних репрезентацій патернів прив'язаності дитини, є її здатність до рефлексивного функціонування (менталізації). Менталізація визначається як здатність сприймати і розуміти себе та інших в термінах психічних станів (відчуттів, переконань, намірів і бажань), а також як здатність обмірковувати свою і чужу поведінку.

3. Непорушена прив'язаність є головною умовою нормального розвитку індивіда. Безпечна прив'язаність передбачає любов, ніжність, турботу і підтримку з боку матері чи іншого значущого дорослого. Порушена прив'язаність виявляється у формі унікаючого, амбівалентно-тривожного і дезорганізованого типів поведінки дитини і супроводжується високою мірою фрустрації. Порушення в діаді мати-дитина веде до диформації психічного розвитку дитини.

4. Досліджено, що прив'язаність може транслюватися наступним поколінням. Ставлення матері до дитини визначається кількісними і якісними параметрами взаємодії, на які впливають індивідуально-особистісні характеристики матері. Почуття до дитини можуть бути викривленими несвідомими конфліктами, що виникали у власному дитинстві.

5. Модель прив'язаності містить стабільні постулати відносно ролі батьків і дитини у взаємодії, і в умовах стресових ситуацій, психологічні захисти є провідною стратегією переробки цієї інформації. Психологічний захист особистості, спочатку розвивається як засіб інтрапсихічної адаптації і може приводити до зовнішньої соціально-психологічної адаптації або дезадаптації.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОРУШЕННЯ ПРИВ'ЯЗАНОСТІ ТА ЙОГО ВПЛИВУ НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН ДИТИНИ

2.1. Організація дослідження та методика проведення констатувального експерименту

Емпіричне дослідження здійснювалося у декілька етапів. На початковому етапі дослідження ми аналізували характер прив'язаності дитини до матері. Отримані результати шляхом кластеризації дозволили нам сформулювати три вибірки респондентів відповідно до певного стилю дитячо-батьківської прив'язаності: надійного, унікаючого, амбівалентного. Дезорганізований тип прив'язаності не представлений у нашому дослідженні, оскільки передбачає травматичну деформацію особистості і є предметом дослідження клінічної психології. Характеристика вибірки. У дослідженні свідомих і несвідомих детермінант дитячо-батьківської прив'язаності в дошкільному віці взяли участь: діти віком 5-6,5 років, 10 дівчаток і 10 хлопчиків, 20 осіб - це мами віком від 23 до 37 років, усього в дослідженні взяло участь 40 осіб.

Процедура дослідження характеру прив'язаності дитини до матері за допомогою наступних методик: проективної методики Н. Каплан для визначення особливостей емоційної прихильності дитини до матері, методики "Малюнок сім'ї".

Вибір проективних методик зумовлювався тим, що прив'язаність формується у довербальний період, коли для дитини усвідомити якість прив'язаності досить важко. Її психологічні захисти перешкоджають процесу усвідомлення того, що її стосунки з матір'ю недостатньо благополучні. Так, з'явилася ідея оцінювати прив'язаність дитини, спираючись на особливості її сприйняття і опису зображень ситуації довготривалої розлуки з матір'ю [42].

Однією з перших вдалих спроб реалізації даної ідеї, стала методика Н. Каплан, яка була спочатку призначена для дітей шестирічного віку, а з часом зарекомендувала себе і відносно старшого дошкільного і частково молодшого шкільного віку (орієнтовний вік досліджуваних з 5 до 8-8,5 років). Основу методики включає завдання скласти розповідь, спираючись на серію картинок, на яких намальована ситуація довготривалої розлуки дитини з матір'ю, що відлітає на літаку [48].

Відповідно, методика має два набори картинок. Картинки показують дитині у певній послідовності:

- 1) дитина йде з мамою до літака;
- 2) мама стоїть біля літака, а дитина, прощаючись, махає їй рукою;
- 3) дитина дивиться услід літаку, що відлітає;
- 4) дитина сама повертається додому;
- 5) приходять листоноша і приносить дитині посилку;
- 6) дитина відкриває посилку;
- 7) усередині посилки вона знаходить іграшковий літачок;
- 8) дитина плаче, а листоноша стоїть поряд.

Процедура проведення дослідження передбачала три етапи:

1) на першому етапі дитину просили розглянути запропоновані картинки, де зображена історія про одного хлопчика (дівчинку), розклавши перед ним по черзі одну картинку за іншою;

2) далі дитині пропонували розповісти історію про те, “що тут відбувається”;

3) стосовно кожної картинки дитині були поставлені питання: про що тут герой думає; який у нього настрій (“що саме він відчуває в цей момент?”); що збирається робити; що присниться дівчинці чи хлопчикові, коли вона чи він ляже спати; сумна ця історія чи весела.

Наприкінці бесіди дитину запитували про те, що буде, коли мама повернеться. Оскільки в серії картинок зображення зустрічі немає, відповідь

дитини на останнє запитання носить проєктивний характер, заснований, як передбачається, на власному досвіді спілкування з матір'ю.

Предметом аналізу і оцінки є як зміст розповіді, складеної дитиною, так і її відповіді на запитання дослідника, що допомагають з'ясувати, як дитина сприймає і емоційно переживає ситуацію розлуки з матір'ю.

Згідно з системою оцінювання, розробленою Н. Каплан, визначається один з чотирьох типів прив'язаності дитини до матері, тобто, окрім надійного, тривожно-уникаючого і тривожно-амбівалентного типів, що традиційно виділяються, в ній описується ще один - так званий дезорганізований тип. Для дезорганізованого типу характерна серйозна дезорієнтованість у поведінці матері, унаслідок чого у дитини з легкістю виникають страхи і найгірші побоювання стосовно наслідків розлуки. Інтерпретація результатів даної методики носить якісний характер, при цьому критерії диференціації розповідей дітей з точки зору проявів у них типів прив'язаності в основному відносяться до:

- загального емоційного фону сприйняття ситуації;
- здібності до вербалізації відчуттів і думок з приводу розлуки;
- характеру інтерпретації поведінки матері (від'їзд, дарунок);
- засобів, що допомагають впоратися зі своїми переживаннями.

Для уточнення особливостей ставлення дитини до матері в цілому була використана малюнка методика "Малюнок сім'ї", яка спрямована на виявлення емоційних проблем і труднощів взаємин у сім'ї. Інтерпретація малюнка в контексті нашого дослідження носила вибіркового характеру. Нас цікавила графічна презентація і процес малювання матері: деталізація, розміри, колірне рішення, взаємне розташування фігур дитини і матері, характер штрихування, натиск, стирання. Малюнок матері у дітей з благополучними стосунками відрізняється великою кількістю деталей тіла, декоруванням, використанням різних кольорів. У дітей з неблагополучними стосунками малюнок матері відрізняється недбалістю, мало деталізований, на деяких малюнках відсутній автор [47].

Спостереження проводилося протягом півтори години. Підставою використання методу цілеспрямованого спостереження стало положення теорії прив'язаності, згідно з яким дослідницька активність дитини опосередкована якісним змістом внутрішньої робочої моделі прив'язаності дитини до матері. При цьому якісно різним репрезентаціям патернів прив'язаності властива якісно різна дослідницька активність. Форми прояву поведінки прив'язаності спочатку включають сигнальну поведінку, в результаті якої мати виявляється поряд з дитиною, і поведінку наближення, в результаті якої дитина повинна опинитися біля матері. До сигнальної поведінки можна віднести плач, заклик, посмішку і лепет, а також різні жести. До поведінки наближення - саме наближення, пошук матері і слідування за нею, а також чіпляння і смоктання, непов'язане з насиченням, а спрямоване на досягнення близькості і фізичного контакту з матір'ю. Інтенсивність поведінки прив'язаності може варіюватися від дуже низької до дуже високої. При низькій інтенсивності поведінка прив'язаності може полягати в тому, що, граючись, дитина періодично відстежує місцезнаходження матері і для припинення поведінки прив'язаності їй достатньо її побачити або почути її голос. Поведінка прив'язаності високої інтенсивності може бути задоволена лише фізичним контактом.

У контексті нашого дослідження спостережуваними змінними були такі поведінкові патерни: співпраця з іншими дітьми; особливості дослідницької діяльності; підпорядкування вимогам матері; особливості ігрової діяльності; особливості спілкування; конфліктна поведінка. Нами були відзначені механізми психологічних захистів, використовуваних матерями, тип прив'язаності до власної матері, здібність до функціонування рефлексії, особливості свідомого і несвідомого батьківського відношення до дитини, досліджено, що психологічний захист дорослого має безпосередній вплив на організацію дитячо-батьківської взаємодії.

Таблиця 2.1.

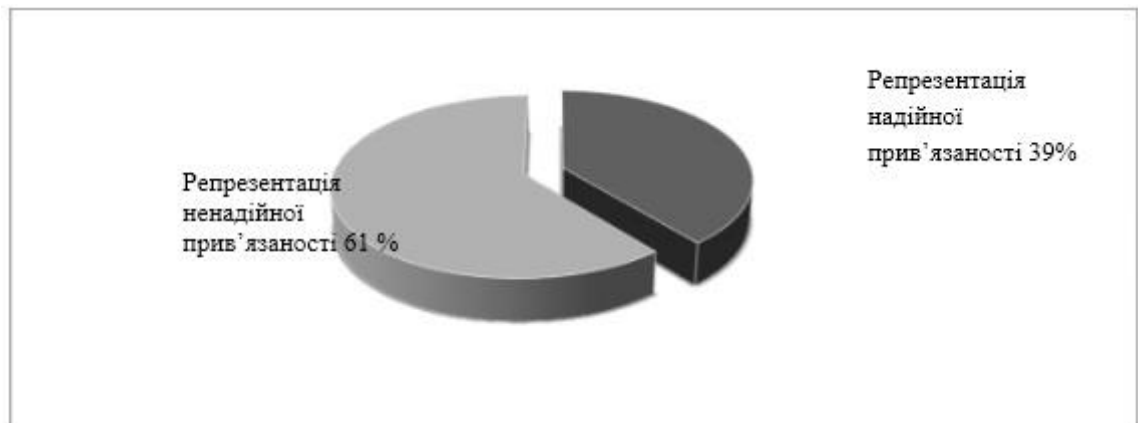
**Операційна модель дослідження психологічних особливостей
прив'язаності до матері у дітей дошкільного віку**

Психологічний конструкт	Критерій діагностики	Індикатори (показники проявів)
Тип прив'язаності дитини	1. Особливості ігрової діяльності дитини під наглядом матері. 2. Особливості ментального образу матері в уявленні дитини. 3. Реакція дитини на уявну розлуку з мамою.	Дані спостереження: - дистанція між дитиною і матір'ю; - дослідницька активність дитини; - конфліктність її взаємодії: - з матір'ю - з іншими дітьми. Показники надійної, амбівалентної та уникаючої прив'язаності дитини до матері за методикою Н. Каплан
Тип поведінки	Реакції матері на сигнальну поведінку дитини	Дані спостереження за реакціями матері: - конструктивні; - панічні; - агресивні; - дистанціювання.
Рівень усвідомленості ставлення до дитини матері	1) Специфіка свідомого ставлення до дитини. 2) Використання психологічних захистів.	Методика "Малюнок сім'ї"

2.2. Аналіз результатів дослідження впливу на поведінку дитини розриву емоційного зв'язку із значущим дорослим

У нашому дослідженні індикатором прив'язаності дитини до значущого дорослого, послужили параметри, що лежать в основі класифікації М. Ейнсворт, а саме: надійна, уникаюча, амбівалентна і дезорганізована позиція матері чи іншого значущого дорослого. Індикатором якості репрезентації прихильності дитини до значущого дорослого при

використанні методики “Малюнок сім’ї” послужила графічна презентація матері та дитини. Результати дослідження надійності та ненадійності матері як надійної бази дослідження за методикою “Малюнок сім’ї” представлені на рис. 2.1.

Рис. 2.1. Результати дослідження надійності та ненадійності матері як надійної бази дослідження за методикою “Малюнок сім’ї”

Результати дослідження виявили наявність двох тенденцій у градації сприятливого і несприятливого ставлення до матері в контексті нашого дослідження надійності і ненадійності матері як надійної бази дослідження. За приклад можна взяти якості прив'язаності дитини до матері, яка не є надійною фігурою прив'язаності. При виконанні проективної методики “Малюнок сім’ї” Катруся (5 років) зображує маму, тата і себе. Батьків дівчинка малює червоним кольором, причому фігура матері значно перевищує розміри фігури батька. Її власне зображення заштриховане з сильним натиском, що говорить про виражене емоційне напруження.

Згідно з аналізом малюнка, дівчинка сприймає матір як сильну, емоційну, енергійну, дещо агресивну, вольову особистість, мати є домінуючою фігурою. Себе дівчинка малює поряд з матір'ю, що говорить про потребу в спілкуванні з нею, у перебуванні поряд із матір'ю. При цьому Катруся намалювала себе простим олівцем, що говорить про емоційне виснаження дитини. Про бажання дівчинки позбутися психо-травмуючого

впливу ситуації свідчить те, що вона для себе і для батьків намалювала два різні будинки, говорячи, що в одному будинку житимуть мама і тато, а в іншому - вона сама.

Таким чином, 61 % дітей даної вибірки у своїх малюнках проявляють патерн ненадійних стосунків з матір'ю, мати не є надійною фігурою прив'язаності, на яку дитина спирається при дослідженні довкілля, і лише в 39 % виявився патерн надійної репрезентації прив'язаності.

Результати дослідження, отримані за допомогою проективної методики Н. Каплан, призначеної для визначення особливостей емоційної прив'язаності дітей до матері, представлені на рисунку 2.2.

Рис. 2.2. Результати проективної методики Н. Каплан для визначення емоційної прив'язаності дитини до матері

Результати проективної методики Н. Каплан для визначення емоційної прихильності дитини до матері надійної прив'язаності було виявлено у 41 % дітей усієї вибірки. Особливості їх розповідей полягають у відкритому, чітко вербалізованому вираженні своїх негативних переживань, які виникли з приводу розлуки з об'єктом прихильності. Діти з репрезентацією патернів надійної прив'язаності вербалізують моделі пошуку засобу, що дає можливість впоратися з ситуацією розставання з об'єктом прив'язаності. В

такий спосіб дитина частково реалізовує фрустровану потребу в контакті та близькості з об'єктом прив'язаності. Передбачувана зустріч дитини з матір'ю у дітей з репрезентацією патернів надійної прив'язаності носить виключно радісний характер.

Максим (5 років, 8 місяців).

1. Мама йде з хлопчиком до літака. Мама їде і махає рукою. Хлопчик дивиться, мама їде. Хлопчик пішов додому. Дідусь подарував йому подарунок. Хлопчик відкрив подарунок і витягнув літак. Хлопчик сумує за мамою.

2. Думає про маму. Дуже сумно, тому що мама їде.

3. Думає, що мама їде і не його бере з собою.

4. Думає про маму. Настрій сумний, тому що мама їде.

5. Думає про маму. Настрій сумний. Залишився удома один, йому буде нудно. Гратиме з ведмежам і в м'ячик. Коли прийде тато, він попросить його подзвонити мамі.

6. Дідусь приніс подарунок від мами. Про маму думає, що вона скоро приїде. Настрій веселий, тому що мама скоро приїде.

7. Думає про маму. Настрій веселий, тому що мама скоро приїде.

8. Знову думає про маму. Настрій веселий, тому що мама скоро приїде.

9. Сумує за мамою. Настрій сумний, тому що мама не приїжджає.

Про що сон? - "Мама наснилася, що вона приїхала. У веселому настрої прокинеться". Що в листі? - "Я скоро приїду". Коли мама приїде, буде весело. Він прибіжить до мами, і скаже: "Привіт мама" - "Привіт, я дуже скучив". - Це весела історія, тому що мама повернулася і подарунок привезла!

Даний приклад характеризується проявом репрезентації патернів надійної прихильності. Дитина чітко вербалізує негативні відчуття і думки з приводу розлуки з об'єктом прихильності (сумно, тому що мама поїхала). Здійснюється пошук моделі для зниження рівня фрустраційної тривоги з приводу розлуки з об'єктом прихильності (подзвонити мамі по телефону).

Очікувана зустріч з матір'ю носить виключно радісний характер (настрій веселий, тому що мама скоро приїде; приснилося, що мама приїхала і в гарному настрої прикинувся).

На наступному етапі нашого дослідження дані, отримані в результаті спостереження і використання проєктивної методики дослідження емоційної прив'язаності дитини до матері Н. Каплан, були піддані кореляційному аналізу.

Таблиця 2.2.

Кореляційний аналіз спостережуваних змінних дослідницької активності і репрезентацій емоційної прихильності дитини до матері за методикою Н. Каплан

Репре-зентація прихильності	Співпраця з іншими дітьми	Наближення (близькість до матері)	Заперечення	Непокоря вимогам	Активне спілкування	Конфліктна поведінка
Надійна	0,71 9**	- 0,181*	0,00 9	- 0,469**	0,497 **	0,088
Унікаюча	- 0,106	- 0,095	0,53 1**	0,52 6**	- 0,334**	0,366 **
Амбівалентна	- 0,613**	0,493 **	- 0,584**	0,03 7	0,347 **	0,058

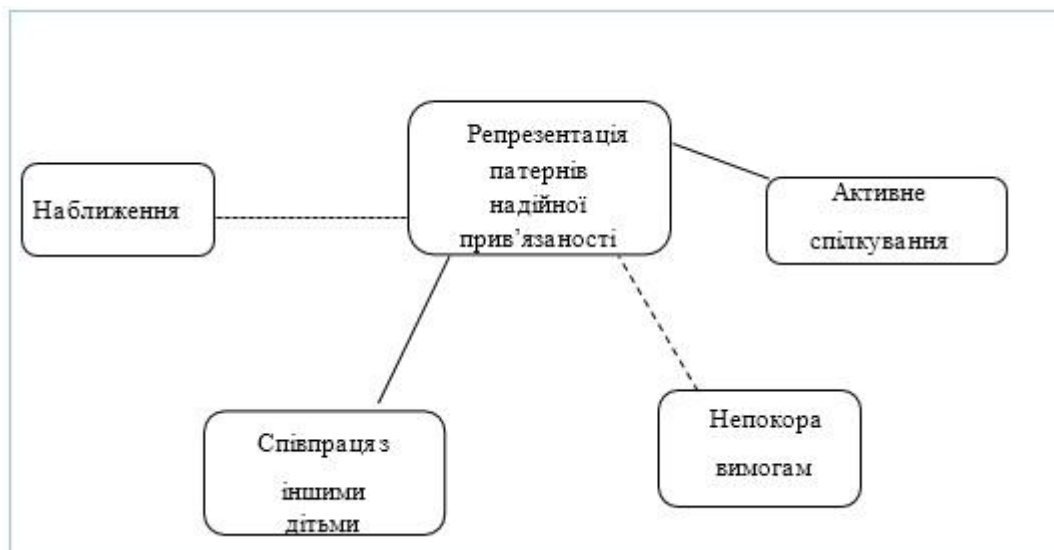
Умовні позначення:

* - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,05$

** - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,01$

Графічно результати кореляційного аналізу спостережуваних змінних і репрезентацій емоційної прихильності дитини до матері за методикою Н. Каплан представлено на рис.2.3, 2.4, 2.5.

Рис. 2.3. Кореляційна плеяда репрезентації патернів прихильності (методика Н. Каплан) і спостережуваних змінних дослідницької активності

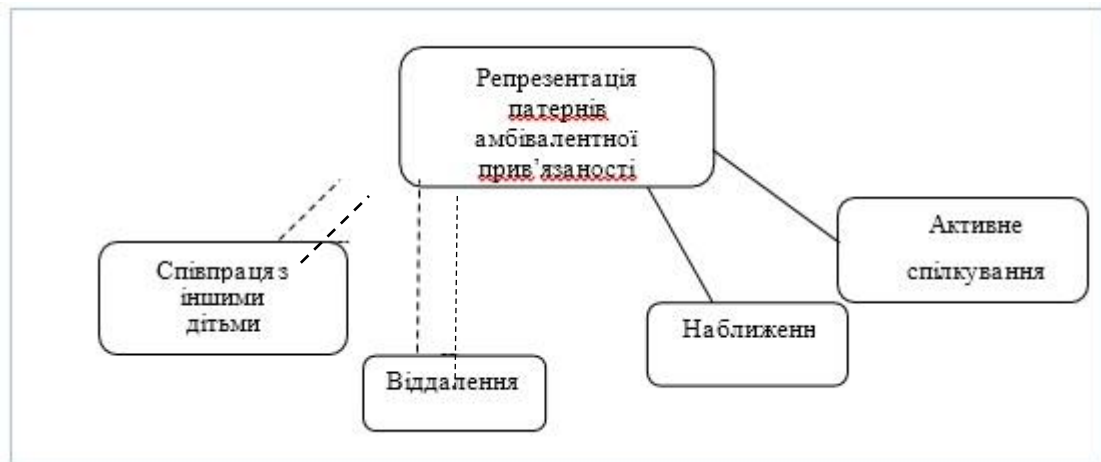
Умовні позначення:

- позитивний кореляційний зв'язок
- - негативний кореляційний зв'язок

Проведений кореляційний аналіз показав чисельні достовірні зв'язки між репрезентацією патернів емоційної прихильності дитини до матері і спостережуваними патернами дослідницької активності. Так, були виявлені позитивні зв'язки репрезентації патернів надійної прихильності з патернами співпраці з іншими дітьми ($r=0,719$), активного спілкування ($r=0,497$) і водночас негативні зв'язки з патернами близькості до матері ($r=-0,181$), непоко́ри вимогам ($r=-0,469$).

Діти з репрезентацією патернів надійної емоційної прив'язаності до матері віддають перевагу груповим іграм разом з іншими дітьми. Під час прогулянки вони можуть досить далеко відходити від матері, при зміні об'єктів дослідження попереджають матір про свої наміри. Мати може довгий час залишатися на одному місці, лише підтримуючи візуальний контакт. На заборони матері дослідницької діяльності реагують не агресивно,

в більшості випадків підкоряються вимогам матері. Діти товариські, багато про що розпитують матір, і вона, своєю чергою, відповідно реагує.

Рис. 2.4. Кореляційна плеяда репрезентації патернів прив'язаності (методика Н. Каплан) і спостережуваних змінних дослідницької активності

Умовні позначення:

- позитивний кореляційний зв'язок

----- - негативний кореляційний зв'язок

Таким чином, будова внутрішньої робочої моделі прив'язаності дитини до матері містить досвід, завдяки якому дитина сприймає матір як надійну базу дослідження. Мати регулює тривогу і є надійним провідником в дослідницькій діяльності дитини. Також кореляційний аналіз встановив достовірні зв'язки між репрезентацією патернів унікаючої емоційної прив'язаності дитини до матері і патернами дослідницької активності.

Дослідницька активність дітей з репрезентацією патернів унікаючої прив'язаності відрізняється замкнутістю, вони мало спілкуються з іншими дітьми і з матір'ю. Вважають за краще триматися від матері на деякій відстані. Активно досліджують ігрові конструкції, багато рухаються. У ситуації взаємодії з іншими дітьми часто виникають конфліктні ситуації (б'ються, кидаються піском, відбирають іграшки). На материнські заборони, зауваження реагують мовчки, найчастіше продовжують почату діяльність, не

підкоряючись материнським вимогам. На наближення матері в конфліктній ситуації реагують віддаленням (втікають) або стоять на місці.

Такі результати дають нам можливість вважати, що будова внутрішньої робочої моделі дитини передбачає наявність материнського інтроєкта, який не відповідає вимогам надійної бази дослідження. Потреба дитини в емоційному спілкуванні фрустрована, і діяльність, пов'язана зі зменшенням внутрішнього навантаження, спрямована на дослідницьку активність. Ці діти вважають за краще знаходитися поблизу до об'єкта прив'язаності. Якщо дитина проявляє інтерес до дослідницької діяльності, то вимагає, щоб об'єкт прив'язаності слідував за нею. Можуть довгий час знаходитися на одному місці, перевагу віддають пасивним іграм, мало грають з іншими дітьми.

Таким чином, зміст внутрішньої робочої моделі у дітей з репрезентацією патернів амбівалентної прив'язаності та виявленими поведінковими патернами передбачає наявність об'єкту прив'язаності, який врегульовує напругу, за рахунок своєї присутності і комунікації з дитиною, але при цьому дослідницька активність не відрізняється різноманітністю. Встановлені достовірні зв'язки дозволяють нам стверджувати, що тип емоційної прив'язаності активізує дослідницьку активність дитини. Така причинна залежність графічно може бути представлений наступним чином (див. рис. 2.5).

Рис. 2.5. Схема варіативної поведінки прив'язаності дітей з репрезентацією різних патернів прив'язаності

Діти з репрезентацією патернів надійної прив'язаності демонструють різні патерни дослідницької активності. Мати є надійною базою дослідження. Діти з репрезентацією патернів уникаючої прив'язаності не демонструють поведінкові патерни прив'язаності до матері. Діти з репрезентацією патернів амбівалентної прив'язаності виявляють тенденцію до “злиття” з матір'ю, вони надмірно “прив'язані” до матері, унаслідок чого спотворюється дослідницька активність, яка не відрізняється різноманітністю та ініціативністю.

Результати дослідження дозволяють резюмувати наступне: у структурі внутрішньої робочої моделі у дітей з репрезентацією патернів надійної прив'язаності міститься інтроєкт фігури прив'язаності, який володіє здатністю стабілізувати рівень навантаження стимул-реакціями (інформація, їжа і ін.), спираючись на уявлення про індивідуальні можливості своєї дитини давати собі раду з фрустраційною тривогою. Мати є надійним провідником в її дослідницькій активності. Внутрішня структура робочої моделі прив'язаності у цих дітей з проявами уникаючої прив'язаності містить досвід батьківського відторгнення, контролю і вимогливості.

Така характеристика фігури прив'язаності лягає в основу внутрішньої робочої моделі дитини і характеризує близького дорослого як ненадійного. Потреба дитини в емоційному спілкуванні фрустрована, і діяльність, пов'язана зі зменшенням фрустраційної тривоги, спрямована на дослідницьку активність.

У структурі внутрішньої робочої моделі дітей з репрезентацією патернів амбівалентної прив'язаності, фігура прив'язаності не володіє здатністю стабілізувати рівень навантаження стимул-реакціями (інформація, їжа тощо), спираючись на уявлення про індивідуальні можливості власної дитини долати фрустраційну тривогу.

Фігура прив'язаності не є надійною базою дослідження, стабілізація фрустраційної тривоги у дитини відбувається за рахунок безпосередньої близькості та спілкування з фігурою прив'язаності, що, своєю чергою, перешкоджає розвитку різнобічної дослідницької активності.

Висновок до розділу II

1. Внутрішня структура робочої моделі прив'язаності у дітей з репрезентацією патернів унікаючої прив'язаності містить досвід батьківського відторгнення, вимогливості і контролю. Така характеристика фігури прив'язаності характеризує близького дорослого як ненадійного. Необхідність дитини в спілкуванні фрустрована і діяльність, пов'язана зі зменшенням такої тривоги, спрямована на дослідницьку активність.

2. Репрезентація патернів унікаючої прив'язаності детермінується міжпоколінною трансляцією репрезентації даного патерну, використанням механізмів психологічного захисту за типом проєкція і реактивне утворення у високому ступені інтенсивності, що на свідомому рівні виявляється у підвищеному контролі. Мати до потреб дитини у стосунках прив'язаності і дослідницької активності немає інтересу. В результаті чого, дитина намагається догодити батькам своєю поведінкою. Досягнення і успіх є одним з критеріїв, через які визначаються стосунки прив'язаності, емоційна складова відсутня.

3. Батьківська репрезентація патернів унікаючої прив'язаності є умовою, за якої не формується надійний тип прив'язаності у дитини, оскільки дослідницька активність дитини обмежена відповідними батьківськими стандартами і при цьому відсутня емоційна складова стосунків прив'язаності. Унікаюча поведінка стає своєрідним захистом від батьківського відторгнення. Дитина таким чином пристосовується до установок батьків і рано стає самостійною.

4. Репрезентація патернів амбівалентної прив'язаності дитини до матері детермінується трансляцією патернів прив'язаності матері до власної матері, обмеженим рівнем здатності до рефлексії, використанням таких механізмів психологічного захисту як заміщення і регресія у високому ступені інтенсивності. На свідомому рівні це виявляється у високому контролі, інфантилізації і симбіотичному зв'язку.

5. Репрезентація патернів надійної прив'язаності детермінується високим рівнем здатності матері до рефлексії, уся психотравмуюча інформація витісняється зі свідомості через заперечення як механізм психологічного захисту, що на свідомому рівні виявляється в батьківському відношенні за типом прийняття, кооперації з низьким рівнем інфантилізації. Мати зацікавлена у справах і планах дитини, сприймає її безумовно і безоцінно, у їх взаємодії спостерігається чергування позицій "разом" і "поряд".

РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ПРИ РОЗЛАДАХ ДИТЯЧОЇ ПРИВ'ЯЗАНОСТІ

3.1. Методичні засади психологічної корекції при розладах дитячої прив'язаності

Проведене емпіричне дослідження виявило той факт, що недостатній рівень розвитку рефлексивного функціонування детермінує якісний зміст відносин дитячо-батьківської прив'язаності. Батькам з низьким рівнем розвитку здатності сприймати себе та інших у термінах психічних станів відповідно складно ставити себе на місце іншого, регулювати власну поведінку, планувати і прогнозувати можливі наслідки своїх виховних дій, аналізувати свої вчинки. На стадії формувального експерименту запрошення до участі було розіслане методом випадкових чисел користувачам, які брали участь у констатувальному експерименті, і чії діти мали тип ненадійної прихильності. Кожному користувачу було вислано програму формувального експерименту, в якій були вказані заходи, що планувалося провести, форма участі користувачів у зазначених заходах і час проведення заходу.

Психокорекційні впливи мали форму групової роботи батьків з дітьми. Такий підхід забезпечує позитивну структуру міжособистісної групової підтримки, яка поліпшує самосприйняття батьків, сприйняття дитини батьками завдяки усвідомленню власної значущості, вірі у власні можливості. Система психокорекційних впливів включала емоційний, когнітивний та поведінковий блоки.

Метою емоційного блоку було формування навичок взаємного розпізнавання емоційних станів батьками та дитиною, оптимізація рівня емпатії у дорослих.

Для реалізації змісту емоційного блоку нами був застосований метод чуттєвої комунікації, який дозволяє батькам навчитися передавати дитині

свої почуття як позитивного, так і негативного характеру. Цей підхід дозволяє батькам у процесі виховання реалізувати найголовніший принцип емпатійного прийняття дитини. Це допомагає батькам усвідомити свої почуття по відношенню до дитини, побачити їх взаємозв'язок з труднощами спілкування і поведінки дитини, навчитися передавати свій емоційний стан дитині через “Я-висловлювання” і формувати вміння адекватного емоційного реагування в спілкуванні з дитиною. Для батьків позитивний терапевтичний підхід у вихованні означає передусім прийняття проблеми дитини, основане на сприйнятті її як особистості, на пріоритетності стимулювання позитивного в дитині і терпимості по відношенню до її негативних проявів у поведінці.

Основним змістом нових стосунків з дитиною є скасування директивного примусу як неадекватного і неякісного засобу виховання. Це допомагає формувати у дитини позитивну Я-концепцію. Частіше батьки, вказуючи на недоліки дитини, її проблеми, формують у неї негативну Я-концепцію, яка змінює особистість дитини в негативну сторону.

Обов'язковою складовою терапевтичного підходу в сімейному вихованні є почуття безпеки і надійності дитини, впевненість дитини в тому, що її завжди приймуть та зрозуміють. Метод поведінкової терапії спрямований на навчання батьків адекватним формам поведінки в проблемних ситуаціях спілкування з дитиною. Основну роль тут відіграє аспект соціального навчання.

Учасникам групи пропонуються зразки поведінки батьків з дітьми, потім батьки аналізують дані моделі поведінки і відпрацьовують їх у вправах на заняттях або при виконанні домашнього завдання. При цьому головною умовою ефективності даного методу є самостереження і спостереження учасників групи за ефектом їхньої поведінки. Тут важливий зворотний зв'язок, що дозволяє учасникам групи рефлексувати свою поведінку. Потрібно зауважити, що цей метод буде неефективний за умови, якщо батьки налаштовані лише на тимчасовий успіх, зацікавлені у вирішенні даної проблеми і не бачать майбутню перспективу виховання дитини на основі

конструктивного спілкування. Метод гри в корекційній програмі застосовується з метою допомоги саморозвитку особистості батьків як вихователів. Для дітей важливо, що вони входять в становище інших, значимих для них дорослих: батьки і діти вчаться краще розуміти стан один одного, набувають умінь співробітництва. Це яскраво проявляється в сучасних дитячо-батьківських рольових іграх та соціально-психологічних особливостях ідентифікації та емпатії: і батьки, і діти за допомогою психологічних механізмів ігрової діяльності намагаються вирішити стару проблему поновому, усвідомлюючи помилки “зсередини”.

Наступна продуктивна форма роботи з батьками - проведення індивідуального консультування. Метою індивідуальної роботи з матерями було прояснення ядра конфліктних стосунків між матір'ю і дитиною. Ще одна актуальна форма роботи з дорослими та дітьми – проведення групових корекційних занять. Аналізуючи логіку організації та проведення дитячо-батьківських групових занять, ми звернули увагу на декілька аспектів такої роботи. По-перше, організація проведення занять. Це має важливе значення, оскільки налаштовує батьків і дітей на серйозне ставлення до занять. Заняття повинні проходити в закритому приміщенні, без телефону, куди не повинні входити сторонні.

Кімната має бути обладнана як тренінговий зал, тому що заняття для дорослих і дітей включають елементи соціально-психологічного тренінгу і різні активні ігрові методи. Робота в тренінговому колі дозволяє зробити атмосферу більш неформальною і довірчою. Стабільність часу проведення групового заняття важлива і для дітей, і для дорослих, тому що формує почуття відповідальності і є важливою психолого-педагогічною умовою для ефективної роботи групи.

Кожне заняття, незалежно від етапу здійснення корекційної програми і конкретного змісту, включає три частини: вступну, основну і заключну. У вступній частині, на наш погляд, важливі два аспекти: встановлення довірчо-емоційного контакту керівника з групою і релаксаційний блок вправ, що

сприяє зняттю напруги, скутості у учасників корекційних занять. В основній частині вибір сценарію обумовлюється насамперед проблемою, яка розв'язується у процесі занять, і психологічними особливостями учасників групового заняття.

В процесі всіх етапів заняття необхідна грамотна комунікативна тактика фахівця-ведучого, що сприяє особистісно-орієнтованому спілкуванню з групою і встановленню довірчої, теплої атмосфери під час занять.

3.2. Програма корекції порушень дитячої прив'язаності

Представлені у попередньому підрозділі підходи, послужили основою для розробки програми, що складається з двох етапів. Перший етап - 10 занять для дітей та 10 для батьків, другий - 10 спільних. Кількість занять для кожного учасника - 20. Таке число занять здається оптимальним, тому що це дозволяє наповнити їх необхідним змістом, а також не призводить до "перенасичення" учасників внаслідок їх спілкування.

На першому етапі були організовані роздільні тренінги для дітей та матерів. Це дозволило досягти певної згуртованості дитячого і дорослого колективів, сприяло усвідомленню кожним учасником, що він не самотній у вирішенні власних проблем. Більшість дітей мали ту чи іншу проблему – гіперактивні, агресивні, тривожні, сором'язливі тощо. На другому етапі діти і батьки включалися в спільну діяльність на заняттях, яка передбачала співучасть, сприяння, співробітництво.

Програма психокорекції для дітей називалася "Я розвиваюся розуміючим, відповідальним і самостійним". Її мета – створення умов для оптимізації спілкування в сфері мати - дитина і усвідомленого самосприйняття дитини. Її завдання:

1. Розвиток у дітей навичок комунікації в різних обставинах, розвиток критичного мислення.
2. Розвиток вмінь самоконтролю, формування терпимості до думки співрозмовника.
3. Розвиток вміння керувати своїм тілом і психічним станом: навчання технік саморозслаблення, зняття психо-м'язової напруги.
4. Розвиток необхідних у взаємодії якостей: емпатії, самостійності, відповідальності.

Корекційна програма для батьків “Я люблю свою дитину” реалізувала такі завдання:

1. Розвиток емоційного світосприйняття учасників.
2. Підвищення рівня самоприйняття і розвиток уміння пізнавати себе.
3. Формування емпатичного ставлення до оточуючих, в тому числі і до своєї дитини.

Спільні заняття психокорекційного впливу ми назвали “Нам добре разом”. Вони носили характер перетворення взаємовідносин. Завдання даної програми рефлектуються на рівні таких методичних настанов:

1. Підвищення рефлексії в дитячо-батьківських відносинах.
2. Розвиток самоприйняття і взаємоприйняття учасників взаємодії.
3. Створення нового досвіду взаємодії дітей і батьків.
4. Активізація комунікацій в сім'ї.

У програмі корекції прийняли участь 20 дітей і 20 матерів. Загальна кількість учасників - 40 осіб. Протягом 2022 року працювали 4 дитячо-батьківських групи, 2 з них - паралельно. Вік батьків - 24-37 років, вік дітей - 5-7 років.

Фаза реконструкції включала актуалізацію негативних переживань дитини в комунікації з дорослим; емоційне відреагування дитиною почуття неприйняття близьким дорослим; розвиток здатності до усвідомлення себе, власної поведінки і можливостей для усунення хвилювання; формування

адекватних способів захисної поведінки. Заняття цієї фази будувалися за певною схемою:

- 1) ритуал вітання;
- 2) ігри та вправи, спрямовані на активізацію емоційного і фізичного стану дітей, створення сприятливої атмосфери в групі (ігри на розвиток пізнавальних процесів, групова взаємодія);
- 3) проблемна ситуація або малювання відповідно до теми заняття, обговорення, розігрування дій у ролях, придумування продовження історій;
- 4) ігри та вправи для розвитку адекватних способів комунікації, зняття міжособистісної і особистої напруги, формування адекватної самооцінки та гармонізація особистості дитини;
- 5) релаксаційні вправи і ритуал прощання. Фаза закріплення позитивних способів комунікації, засобів впливу в контакті, а також узагальнення сформованих у попередній фазі адекватних, конструктивних способів взаємодії, у тому числі і способів міжособистісного захисту, будувалася за запропонованою вище схемою.

Для малювання дітям пропонувалися узагальнюючі теми “Я і світ навколо”, “Разом нам добре” та ін. Ігри та вправи вибиралися за бажанням дітей з числа вже знайомих або пропонувалися в залежності від емоційного стану учасників. У групах з дітьми п'яти років обговорення проблемних ситуацій, бесіди щодо прочитаних творів і переглянутих уривків мультфільмів за часом були коротшими, ніж у групах, де основний склад представляли діти шести - семи років. Крім вікового аспекту, це пояснювалося також і великою кількістю непосидючих дітей у цих групах.

Корекційна робота з батьками проводилась 1-2 рази на тиждень протягом 1,5 - 2,5 годин у вечірній час.

На перших етапах робота у батьківської групи була спрямована те, щоб кожний учасник краще пізнав себе, оскільки більшість матерів не мали адекватного уявлення про власну дитину, відрізнялися неоднозначним ставленням до самої себе. З цією метою були запропоновані діагностичні

методики, які ми умовно назвали “Пізнай себе”. Змістом роботи на другому етапі було уточнення уявлень про власну дитину. Для цього використовувався аналіз особистісних якостей дошкільника, “знайомство” з ним через малюнки, відеофрагменти, результати діагностичних досліджень. У зв'язку з цим визначалася власна батьківська позиція. Узагальнюючим етапом роботи з батьками стала заміна неконструктивних способів взаємодії з дитиною, неефективних засобів психологічного захисту в спілкуванні з нею на конструктивну взаємодію для обох сторін. Крім того, ми розвивали гнучкість материнської поведінки в різних ситуаціях.

Другий етап програми - спільні дитячо-батьківські тренінги - був спрямований на корекцію неконструктивних засобів міжособистісної взаємодії в системі “мати - дитина”.

Методика корекційної роботи на цьому етапі була схожою з особливостями проведення занять у дитячій групі з урахуванням того, що група розширилася за рахунок включення батьків. У зв'язку з цим специфічним стало використання ігор та вправ - більшість проводилися в парах (дитина – мати) і були спрямовані на позитивну взаємодію дітей і матерів. Перші заняття з дітьми проводилися з метою активізації дітей, згуртування групи, встановлення доброзичливої атмосфери, довірливого ставлення до психолога.

На першому етапі ми будували заняття так, щоб викликати інтерес як у спокійних, замкнених дітей, так і в надмірно активних. Діагностична процедура, що завершувала перший етап корекційної роботи з дітьми (малюнок “Я і світ навколо”), показала адекватність сприйняття себе дитиною і її переживання ставлення до себе близьких людей, позитивний емоційний фон самосприймання та їх позитивне ставлення до батьків. На малюнках вони зобразили себе веселими, яскравими, на одній лінії з іншими і відповідного розміру. У більшості малюнків були присутні батьки, а якщо їх не було, то малася на увазі їх. Паралельне проведення занять для батьків вже на цьому етапі послужило підкріпленням позитивних змін в дитині.

На цьому етапі було досліджено, що дітям, які демонструють патерни амбівалентної прив'язаності, в ході корекційної роботи було важче включитися в роботу з іншими. В діадах, де діти демонстрували патерни унікаючої прив'язаності, складніше було долучитися до роботи мамам. Їм складніше було навчитися взаємодіяти з дитиною.

Заняття для дорослих включали навчання батьків трьом вмінням:

- зрозуміти (себе і дитину: “Яка я мати?”, “Яка моя дитина?”);
- прийняти (себе, як мати, і свою дитину);
- допомогти (собі і дитині).

Заключне заняття цього блоку корекції показало, що батьки навчилися відкрито проявляти свої почуття, а також вербально позначати їх. Вони зрозуміли, що придушення власних почуттів не призводить до вирішення проблеми, а тільки посилює конфліктні відносини. Батьки дійшли висновку, що всі міняються в дорослому житті і не варто змінювати дітей, а потрібно зрозуміти його, змінитися самому або почекати. Для батьків проблематично було визначити особистісні якості своєї дитини. Простіше виявилось позначити, що радує і засмучує в поведінці дитини. Негативних висловлювань було більше. Матері, чії діти демонстрували патерни амбівалентної прив'язаності, відзначали у своїх дітей сильну залежність від них, надмірний послух. Матерів дітей з унікаючою прив'язаністю засмучувала відсутність дуже багатьох якостей (наполегливості, терпіння, посидючості та ін.).

Другий етап корекційної роботи. Дитячо-батьківський тренінг став свого роду індикатором взаємин дітей і матерів. Наприклад, Сашко на першому занятті просидів поруч з матір'ю (амбівалентний тип), тісно притулившись до неї, хоча на дитячих тренінгах почувався розкуто. На другому занятті ця пара вже брала участь в деяких вправах. Так поступово хлопчик “відірвався” від матері і надалі зміг самостійно брати участь в іграх. Євген, Олег при мамах поводитися неадекватно (кривлялися, повзали по підлозі). Цим діадам знадобилася додаткова допомога, щоб мами усвідомили,

як їх поведінка провокує подібні вчинки дітей. Батькам пояснювали, що регулювати поведінку дитини ефективніше за допомогою заохочень, а не покарань. На заняттях накладалася заборона на всі види покарань. Зрозуміти один одного допомагали вправи зі зміною ролей: діти ставали дорослими, а мами - дітьми. Інші діти намагалися уникнути взаємодії з власною матір'ю. Їм легше було вибудувати спілкування при виконанні спільних вправ з іншими матерями, оскільки їм заважав контроль з боку мами. Навіть коли діти виконували вправи в парі з іншими мамами, їх мами старалися їх контролювати, підказувати, допомагати. Це змушувало дітей уникати спілкування з близьким дорослим.

Спільно з групою ми вибрали кілька можливих оптимальних рішень в подібних ситуаціях. Спільні ігри дітей і дорослих допомагали формувати адекватні засоби поведінки і взаємодії, регулювати свою поведінку в присутності батьків. Особливо це стосувалося тих дітей, які в присутності сторонніх людей виявляли ознаки імпульсивності, інфантильності або агресивності.

На початковому етапі корекції, батьки навчилися відслідковувати свій внутрішній стан і розуміти іншого.

На наступному етапі роботи вони допомагали розвивати самовідчуття та емпатійність у дитини ("Розкажи, що ти зараз відчуваєш", "Як ти думаєш, що відчуває мама?"). У дитини ми відзначили покращення поведінки, налагодження взаємин з оточуючими.

Показником ефективності виконаної роботи стала пропозиція матерів відпрацювати на занятті якісь проблеми, що хвилювали більшість з них, тим самим демонстрували не лише потребу в пізнанні нового, розширенні кругозору, а й усвідомлення ставлення до власної дитини.

У кожній підгрупі завершальним заняттям було творче спільне малювання, що показало згуртованість групи, активність і відповідальність кожного за участь в роботі. Яскравий фон роботи, позитивні висловлювання

учасників свідчили про сприятливий емоційний стан членів групи і дозволяли завершити етап корекції.

Висновок до розділу III

1. Корекційна робота з батьками з гармонізації дитячо-батьківських відносин через підвищення компетентності батьків здійснювалася за кількома напрямками: підтримка, просвіта батьків; усвідомлення батьками значущості своєї участі в колективній роботі; розширення знань про основи ефективного міжособистісного спілкування; корекція неконструктивних форм поведінки матері та її взаємин з дитиною до оптимальних взаємин, що виявляються у повазі до особистості дитини і наданні їй відповідної їй можливостям самостійності.

2. У ході проведення психокорекційної роботи було виявлено достовірну динаміку значень рівня материнської рефлексії. Зростання значень за шкалою ситуативної рефлексії ($p=0,05$), позитивна динаміка показників за шкалою перспективної рефлексії ($p=0,05$), зростання рівня ретроспективної рефлексії ($p=0,05$).

3. Достовірність динаміки значень за шкалою прийняття ($p=0,05$) в експериментальній вибірці вказує на зростання емоційно-позитивного ставлення до дитини. За іншими шкалами також було виявлено достовірність змін для $p=0,05$. В результаті проведеної корекційної роботи у матерів, чії діти демонструють патерни амбівалентної прив'язаності, знизилася значення за шкалою "симбіоз" і "контроль" ($p=0,05$). Також спостерігається позитивна динаміка за шкалою інфантилізація у матерів, чії діти демонструють патерни амбівалентної і уникаючої прив'язаності ($p=0,05$). У контрольній вибірці за результатами обох методик достовірних змін не виявлено.

4. За результатами використання методики "Малюнок сім'ї" було виявлено загальне покращення у становищі дитини в сім'ї.

Таким чином, використана нами корекційна програма мала позитивний вплив на трансформацію ненадійних патернів прив'язаності дитини до матері в більш надійні.

РОЗДІЛ IV. ОХОРОНА ПРАЦІ ТА БЕЗПЕКА В НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ

4.1. Охорона праці в діяльності психолога

Одним із основних нормативно-правових документів, що регулює питання охорони праці психолога є Інструкція з охорони праці для педагога-психолога школи розроблена відповідно до Закону України “Про охорону праці” (Постанова ВР України від 14.10.1992 № 2694-ХІІ) в редакції від 20.01.2018 р., на основі “Положення про розробку інструкцій з охорони праці”, затвердженого Наказом Комітету по нагляду за охороною праці Міністерства праці та соціальної політики України від 29 січня 1998 року № 9 в редакції від 1 вересня 2017 року, з урахуванням “Державних санітарних правил і норм влаштування, утримання загальноосвітніх навчальних закладів та організації навчально-виховного процесу”, затверджених постановою Головного санітарного лікаря України від 14.08.2001 р. № 63.

Ця інструкція встановлює вимоги охорони праці перед початком, під час та по закінченню роботи педагога-психолога загальноосвітньої установи, а також порядок його дій і вимоги з охорони праці в аварійних ситуаціях. Шкільний педагог-психолог повинен забезпечувати режим дотримання норм і правил охорони праці, охорони життя і здоров'я дітей під час організації освітнього процесу з вихованцями.

При роботі в кабінеті психолога можливий вплив на працюючих наступних небезпечних факторів:

- порушення гостроти зору при недостатній освітленості кабінету психолога;
- ураження електричним струмом при несправному електрообладнанні, мультимедійного обладнання кабінету і технічних засобів навчання;
- знижена або підвищена температура повітря;

- підвищена запиленість повітря робочої зони;
- відсутність або недолік природного світла;
- травми, отримані при необережному закритті вікон, дверей;
- травмування внаслідок пустощів дітей;
- психо-емоційні перевантаження.

Педагог-психолог з метою виконання вимог охорони праці повинен:

- мати чітке уявлення про небезпечні і шкідливі фактори, пов'язані з виконанням робіт і знати основні способи захисту від їх впливу;

- дбати про особисту безпеку і особисте здоров'я, а також про безпеку оточуючих у процесі виконання робіт чи під час перебування на території навчального закладу;

- знати вимоги електро - і пожежобезпеки при виконанні робіт і вміти користуватися засобами пожежогасіння;

- вміти надавати першу допомогу потерпілому;

- виконувати режими праці та відпочинку, встановлені в загальноосвітньому закладі;

- знати санітарно-гігієнічні умови праці та дотримуватися вимог виробничої санітарії;

- виконувати тільки ту роботу, яка відноситься до посадових обов'язків та доручено безпосередньо керівником, при створенні умов безпечного її виконання;

- не проводити ремонт обладнання самостійно;

- проходити навчання безпечним методам і прийомам виконання робіт, інструктажі з охорони праці, попередні і періодичні медичні огляди;

- не допускати на робоче місце сторонніх осіб;

- дотримуватися правил внутрішнього трудового розпорядку, трудову дисципліну, а також правил поведінки на території та в приміщеннях загальноосвітнього закладу. При пересуванні по території і в приміщеннях слід користуватися тільки встановленими проходами;

- негайно повідомляти заступника директора з адміністративно-господарської частини про всі несправності, виявлені в процесі роботи, про ситуацію, що загрожує життю і здоров'ю людей, про кожен нещасний випадок або про погіршення свого здоров'я[16].

Охорона життєдіяльності клієнтів і допомога в цьому є одним із завдань професії психолога. Психолог під час роботи з клієнтом відповідає не тільки за життя, але і за його психологічний стан.

Особи, які допустили невиконання або порушення інструкції з охорони праці та техніки безпеки, притягуються до дисциплінарної відповідальності відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку і, при необхідності, піддаються позачергової перевірки знань норм і правил охорони праці.

4.2. Правила безпеки в роботі психолога

Відповідно до інструкції з охорони праці для педагога-психолога школи розробленої відповідно до Закону України “Про охорону праці” (Постанова ВР України від 14.10.1992 № 2694-ХІІ) в редакції від 20.01.2018 р., на основі “Положення про розробку інструкцій з охорони праці”, затвердженого Наказом Комітету по нагляду за охороною праці Міністерства праці та соціальної політики України від 29 січня 1998 року № 9 в редакції від 1 вересня 2017 року, знаходячись в кабінеті шкільного психолога, необхідно:

- дотримуватися правил пожежної безпеки, знати місця розташування первинних засобів пожежогасіння (вогнегасників) і напрямку евакуації при пожежі;

- при нещасному випадку негайно повідомити про це адміністрації установи, черговому адміністратору;

- в процесі роботи дотримуватися правил особистої гігієни, утримувати в чистоті своє робоче місце;

- під час роботи потрібно бути уважним, не відволікатися сторонніми справами і розмовами і не відволікати інших;

- не допускається виконувати роботу, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних речовин, психотропних, токсичних або інших одурманюючих речовин, а також розпивати спиртні напої, вживати наркотичні засоби, психотропні, токсичні чи інші одурманюючі речовини на робочому місці або на території школи;

- про помічені випадки порушення вимог безпеки на робочому місці, несправності обладнання, пристосувань і інструменту робітник повинен повідомити заступнику директора з адміністративно-господарської частини і не приступати до роботи до усунення несправностей;

- співробітник повинен пройти навчання і мати навички надання першої допомоги постраждалим, знати порядок дій при виникненні пожежі або іншої НС і евакуації;

- особи, що допустили невиконання або порушення інструкції з охорони праці, притягуються до дисциплінарної відповідальності відповідно зі Статутом, Правилами внутрішнього трудового розпорядку, чинним законодавством України і, при необхідності, направляються на позачергову перевірку знань встановлених норм і правил охорони праці.

Педагог-психолог перед початком роботи повинен:

- підготувати робоче місце, прибрати сторонні предмети і все, що може перешкоджати безпечному виконанню робіт і створити додаткову небезпеку, звільнити проходи, перевірити комплектність і справність інвентарю, ефективність роботи вентиляційних систем;

- включити повністю освітлення кабінету і переконатися в справній роботі світильників;

- переконатися в справжності електрообладнання кабінету;

- при використанні на заняттях технічних засобів навчання переконатися в їх справності і цілісності вхідних кабелів і електровилок;

- перевірити санітарний стан кабінету психолога і провітрити його, відкривши вікна і двері. Включити штучну вентиляцію при її наявності. Провітрювання кабінету закінчити за 30 хв. до приходу учнів;

- переконатися в тому, що температура повітря в кабінеті відповідає встановленим санітарним нормам;

- скло вікон і світильники в кабінеті повинні очищатися від пилу і бруду не рідше двох разів на рік;

- перевірити наявність аптечки першої допомоги і її укомплектованість, а також наявність і доступність засобів пожежогасіння. При закінченні терміну придатності вогнегасника необхідно здати його для перезарядки заступнику директора з адміністративно-господарської частини та отримати перезаряджений вогнегасник;

- переконатися в безпеці робочого місця, перевірити на стійкість і справність меблі, переконатися в стійкості документів, що перебувають у згрупованому вигляді, а також перевірити наявність у необхідній кількості та справність канцелярського приладдя;

- при виявленні недоліків в роботі обладнання або поломок меблів повідомити заступнику директора з адміністративно-господарської частини (завгоспу) та не використовувати дане обладнання та меблі в приміщенні до повного усунення всіх виявлених недоліків;

Під час роботи психологу потрібно:

- дотримуватися правил з охорони праці та пожежної безпеки;

- дотримуватися заходів безпеки від ураження електричним струмом;

- під час роботи слід дотримуватися порядку в приміщенні, не захаращувати своє робоче місце і місця учнів, евакуаційні виходи з кабінету;

- не використовувати в приміщенні кабінету електронагрівальні прилади: кип'ятильники, плитки, електрочайники, плойки, не сертифіковані подовжувачі і т. ін.;

По закінченні роботи психолог повинен:

- відключити від електромережі всі технічні засоби навчання, електричні прилади, персональний комп'ютер, принтер;

- привести в порядок своє робоче місце, провітрити кабінет психолога, прибрати у відведені місця для зберігання документацію, наочні і методичні посібники, роздатковий матеріал, а також проконтролювати винос сміття з кабінету;

- закрити вікна, вимити руки і перекрити воду;

- перевірити наявність первинних засобів пожежогасіння. При закінченні терміну експлуатації вогнегасника передати його особі, відповідальній за пожежну безпеку в школі, для подальшої перезарядки;

- встановити в приміщенні новий вогнегасник;

- упевнитися в пожежній безпеці приміщення, вимкнути освітлення і закрити кабінет на ключ;

- про всі потребує уваги недоліки, помічені під час роботи, доповісти заступнику директора з адміністративно-господарської частини навчального закладу (при відсутності – іншій посадовій особі) [16].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. В результаті аналізу наукових досліджень дитячо-батьківських стосунків, було встановлено що прив'язаність дитини до матері чи іншого значущого дорослого - це емоційний зв'язок, який виникає між дитиною і матір'ю чи іншим значущим дорослим у структурі їх гармонійних стосунків. Ставлення дитини до фігури прив'язаності визначається не тільки якісними і кількісними параметрами її відносин та ставлення до цієї фігури, тобто до матері чи іншого значущого дорослого. Важливою умовою повноцінного розвитку дитини є надійна прив'язаність. Така прив'язаність формується у дитини за умов прийняття дитини матір'ю чи іншим значущим дорослим і передбачає з її боку любов, підтримку, турботу і ніжність. Якщо дитина може розраховувати на адекватне задоволення своїх потреб у прив'язаності, в основу її образу "Я" закладаються такі характеристики, що сприяють повноцінному розвитку її особистості. Якщо ж така поведінка матері чи іншого значущого дорослого відсутня, то у дитини виникає ненадійна, або порушена прив'язаність як форма захисту особистості, яка проявляється у вигляді її унікаючої та амбівалентної поведінки.

2. В дипломній роботі доведено зв'язок між прив'язаністю дитини до матері чи іншого значущого дорослого та індивідуально-особистісними характеристиками матері чи іншого значущого дорослого.

3. Досліджено, що формування надійного типу прив'язаності дитини до матері чи іншого значущого дорослого обумовлено високим рівнем рефлексивності матері та її баченням на взаємодію з дитиною і низьким рівнем її інфантилізації, а також домінуванням такого механізму психологічного захисту матері як заперечення, завдяки чому вся психотравмуюча інформація стосовно дитини витісняється з її свідомості, що на свідомому рівні виявляється в батьківському ставленні матері за типом безумовного прийняття власної дитини. Згідно даних кореляційного аналізу, на становлення ненадійного типу прив'язаності дитини до матері чи іншого

значущого дорослого, значно впливають такі психологічні особливості матері чи іншого значущого дорослого, як низький рівень її рефлексії, високий ступень використання таких психологічних захистів як витіснення, компенсація, проєкція, міжпоколінна трансляція матер'ю патерну ненадійної прив'язаності, прагнення матері до надмірного контролю та інфантилізації власної дитини, її неприйняття. При цьому порушена, або ненадійна, дитяча прив'язаність має два варіанти проявів - у вигляді уникаючого та амбівалентного ставлення до матері чи іншого значущого дорослого. Ознаки уникаючої прив'язаності дитини проявлялись неприйняттям дитини матер'ю, а також підвищеними контролем і вимогливістю до дитини.

4. Програма корекції ненадійного типу прив'язаності дитини до матері чи іншого значущого дорослого, що розроблена та апробована в нашому дослідженні, побудована на основі полісуб'єктної моделі психокорекції їх діадних відносин. Вона передбачає роботу з: групою дітей, мам та діад "мати-дитина". Динаміка показників учасників експерименту за шкалою прийняття дитини, вказує на позитивне зростання їх ставлення до своїх дітей, що дуже добре поглиблює рівень прив'язаності таких дітей. Встановлено, що після проходження програми корекції у більшості таких дітей, негативне ставлення до матері чи іншого значущого дорослого, змінилося на нейтральне і позитивне, а у дітей-учасників програми, які спочатку демонстрували байдуже ставлення, кольорові асоціації виявили переважно позитивне ставлення до матері чи іншого значущого дорослого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Виховання дітей. Взаємодія статі. Київ : Фенікс, 1998. 448 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2-х книгах. - Книга. 1: Особистісно-орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади. Київ : Либідь, 2003. 344 с.
3. Бех І.Д. Я як джерело духовного саморозвитку особистості. Педагогіка і психологія. 2011. № 3. 5-16 с.
4. Боулбі Дж. Створення і руйнування емоційних зв'язків. Київ : Сварог, 2006. 236 с.
5. Булах І.С. Конструктивна дилема психологічних механізмів захисту на адаптивні та неадаптивні. Психологія : Збірник наукових праць. Вип. II. (НПУ імені М.П.Драгоманова). Київ, 1998. 38 - 43 с.
6. Вестбрук Д., Кеннерлі Г., Кірк Дж. Вступ у когнітивно-поведінкову терапію. Львів : Видавництво "Свічадо", 2014. 420 с.
7. Видра О.Г. Вікова та педагогічна психологія : Навчальний посібник. URL: http://libfree.com/107395432_psihologiyapsihologichna_harakteristika_dos_hkilnogo_viku.html#244 (дата звернення 15.09.2022).
8. Віннікот Д.В. Дитина, сім'я і зовнішній світ. Центр учбової літератури. Київ, 2020. 226 с.
9. Віннікот Д. В. Розмова з батьками. Центр учбової літератури. Київ, 2019. 118 с.
10. Власова О.І. Педагогічна психологія : навч. посібник. Київ : Либідь, 2005. 400 с.
11. Власова О.І. Психологічні особливості матері як чинник формування якості прихильності дитини. Вісник Національного університету оборони України. Київ, 2015. Вип. 2 (45). 294 с.
12. Виготський Л. С. Дитяча психологія. Збірник праць : В 6-ти т.; Т.4. 1984. 434 с.

13. Виготський Л.С. Діагностика розвитку. Т. 5. 1983. 368 с.
14. Виготський Л.С. Проблема віку: В 6-ти т.; Т.4 : Педагогіка, 1984. 244-268 с.
15. Деклейн М., Шпельтц М. Розлади поведінки дитячого і підліткового віку. Пер. з англ. За ред. В. Штенгелова. Київ : Сфера, 2005. 290-313 с.
16. Інструкція з охорони праці для педагога-психолога школи <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0095-94#Textm> (дата звернення 28.11.2022).
17. Католик Г.В. Дитяча та юнацька психотерапія: теорія та практика в сучасних наукових дослідженнях. Вид. 2-ге, доповнене. Львів : Видавництво Астролябія, 2012. 311 с.
18. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості. Київ : Радянська школа, 1989. 608 с.
19. Ладивір С.О. Пізнавальний розвиток старшого дошкільника. Дошкільна освіта. 2009. № 3(25). 13-22 с.
20. Максименко С.Д. Структура особистості. Практична психологія та соціальна робота. 2007. № 1. 1-13 с. 2006. № 2. 1-11с.
21. Максименко С.Д. Теоретичні проблеми самоздійснення особистості Педагогіка і психологія. 2008. № 1. 47-56 с.
22. Максименко С.Д. Психологія особистості: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ТОВ "КММ". 2007. 296 с.
23. Маноха І.П. Психологія потаємного "Я". Київ : Поліграфкнига. 2001. 448 с.
24. Мачинський О. До проблеми ідентифікації особистості. Практична психологія та соціальна робота. 2000. № 7. 28-31 с.
25. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія. Київ : Вид-во Фенікс. 2013. 460 с.

26. Ньюфелд Гордон. Вся справа в стосунках. - URL: <http://osvitanova.com.ua/posts/1541-hordon-niufeld-otnosheniyaimeituznacheny> (дата звернення 25.10.2022).
27. Ньюфелд Гордон. Діти повинні бути емоційно-прив'язані до батьків. URL: <http://www.psychologies.ru/people/razgovor-s-ekspertom/gordon-niufeld-deti-doljni-byit-emotsionalno-privyazanyi-k-roditelyam/>(дата звернення 25.10.2022).
28. Петрановська Л. Таємна опора: емоційний зв'язок в житті дитини. Київ : Віват, 2021. 224 с.
29. Писарик О. Как создать надежную привязанность с малышом до года - Режим доступа: <http://www.matrony.ru/kak-sozdat-nadezhnuyu-privyazannost-s-malyishom-do-goda/>(дата звернення 25.10.2022).
30. Піроженко Т.О. Психічний розвиток дитини дошкільного віку: досвід роботи сучасного дошкільного навчального закладу. Запоріжжя : ТОВ «ЛПС» ЛТД, 2003. 168 с.
31. Поліщук С.А. Методичний довідник з психодіагностики. Суми: Університетська книга, 2009.
32. Порухення дитячої прив'язаності – нова реальність сьогодення? Соціальний педагог. 2012. № 1 (61). 4-9 с.
33. Фрейд А. Введення в дитячий психоаналіз. Видавництво Попурі, 1999. С. 384.
34. Фрейд З. Вступ до психоаналізу. Нові висновки. Навчальна книга-Богдан, 2021. 552 с.
35. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості. Тернопіль: "Економічна думка", 2000. 197 с.
36. Фурман А.В. Психологія Я-концепції. Львів : Новий Світ, 2000, 2006. 360 с.
37. Abraham K. The influence of Oral Erotism on Character Formation. 1924.

38. Ainsworth M. Mary D. Salter Amsworth. Models of achievement reflections of eminent women in psychology. NY, 1983. 200-219 p.
39. Ainsworth V., Blehar M., Waters E., Walls S. Patters of attachment: a psychological study of the strange situation. NY, 1978.
40. Bion W. R. Language and the schizophrenic. In: Klein M., Heimann P., Money-Kyrle R. E. (eds.) New directions in psycho-analysis. Basic Books, NY.
41. Chandler M. Egocentrism and antisocial behavior: the assessment and training of social perspective taking skills. *Developmental Psychology*. 1973. Vol. 9. 326–332 p.
42. Doi, Takeo. Anatomy of Dependence. URL: <https://www.japantimes.co.jp/culture/2016/07/02/books/bookreviews/anatomy-dependence-excavating-foundati> (дата звернення 03.08.2022).
43. Erik Erikson "Childhood and Society", 2nd ed., 1963. URL: [https://books.google.com/books?hl=uk&lr=&id=LURepS3UbEC&oi=fnd&pg=PP2&dq=\(Erik+Erikson+%22Childhood+and+Society%22,+2nd+ed.,+1963\)&ots=H_hfFXoaj5&sig=HuZdxnufPGwfhqFNDzm7iwSRFJE#v=onepage&q=\(Erik%20Erikson%20%22Childhood%20and%20Society%22%2C%202nd%20ed.%2C%201963\)&f=false](https://books.google.com/books?hl=uk&lr=&id=LURepS3UbEC&oi=fnd&pg=PP2&dq=(Erik+Erikson+%22Childhood+and+Society%22,+2nd+ed.,+1963)&ots=H_hfFXoaj5&sig=HuZdxnufPGwfhqFNDzm7iwSRFJE#v=onepage&q=(Erik%20Erikson%20%22Childhood%20and%20Society%22%2C%202nd%20ed.%2C%201963)&f=false) (дата звернення 05.08.2022).
44. Gerhardt, Sue. Why Love Matters: how affection shapes a baby's brain. URL: <https://www.allianceforchildhood.eu/files/QOC10%20Gerhard%20.pdf> (дата звернення 10.08.2022).
45. Kohut H. The analysis of the self. A systematic approach to the psychoanalytic treatment of narcissistic personality disorders. International University Press, N.Y., 1971.
46. Neufeld, Gordon. The Keys to Well-Being in Children and Youth. URL: file:///C:/Users/PC/Downloads/Neufeld_Brussels_address.pdfm (дата звернення 19.08.2022).
47. Plutchik R, Kellerman H. & Conte H.R. A structural theory of ego defenses and emotions. In C.E.Izard (Ed.), *Emotions in personality and psychopathology*. N.Y. Plenum, 1979. 229–257 p.

**Проективна методика Н. Каплан для визначення особливостей
емоційної прихильності дитини до матері**

Стимульний матеріал методики являє собою сім карток, на яких зображені різні сюжетні картинки. Зображення носять досить умовний характер, що полегшує процес проєкції дітьми своїх переживань на персонажів картинок – хлопчика або дівчинку залежно від статі дитини, відповідно, методика має два набори картинок. Картинки пред'являються дитині в певній послідовності:

- 1) дитина йде з мамою до літака;
- 2) мама стоїть біля літака, а дитина, прощаючись, махає їй рукою;
- 3) дитина дивиться услід літаку, який відлітає;
- 4) дитина сама повертається додому;
- 5) приходять листоноша і приносить дитині посилку;
- 6) дитина відкриває посилку і усередині посилки вона знаходить іграшковий літачок;
- 7) дитина плаче, а листоноша стоїть поряд.

Процедура проведення методики передбачала три етапи:

1) на першому етапі дитину просять розглянути запропоновані картинки, де намальована історія про одного хлопчика (дівчинку), розклавши їх перед нею по черзі одну за іншою;

2) далі дитині пропонують розповісти історію про те, «що тут відбувається»;

3) стосовно кожної картинки дитині ставлять питання: про що тут герой думає, який у нього настрій («що він тут відчуває?»), що збирається робити, що присниться дівчинці (хлопчикові), коли вона/він ляже спати, сумна ця історія чи весела.

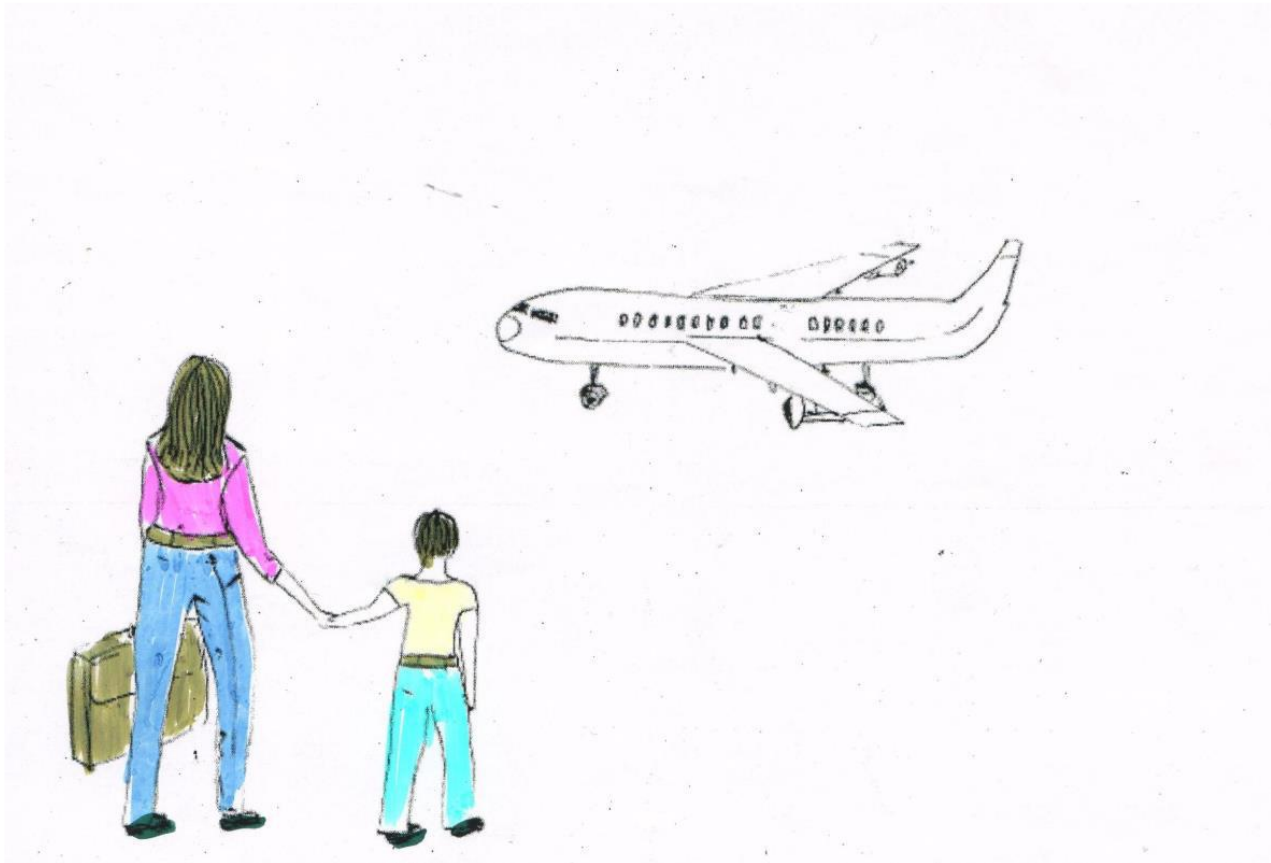
У кінці бесіди дитину запитують про те, що буде, коли мама повернеться. Оскільки в серії картинок зображення зустрічі немає, відповідь дитини на останнє запитання носить проєктивний характер, заснований, як

передбачається, на її власному досвіді спілкування з матір'ю. Бесіда фіксується і піддається аналізу.

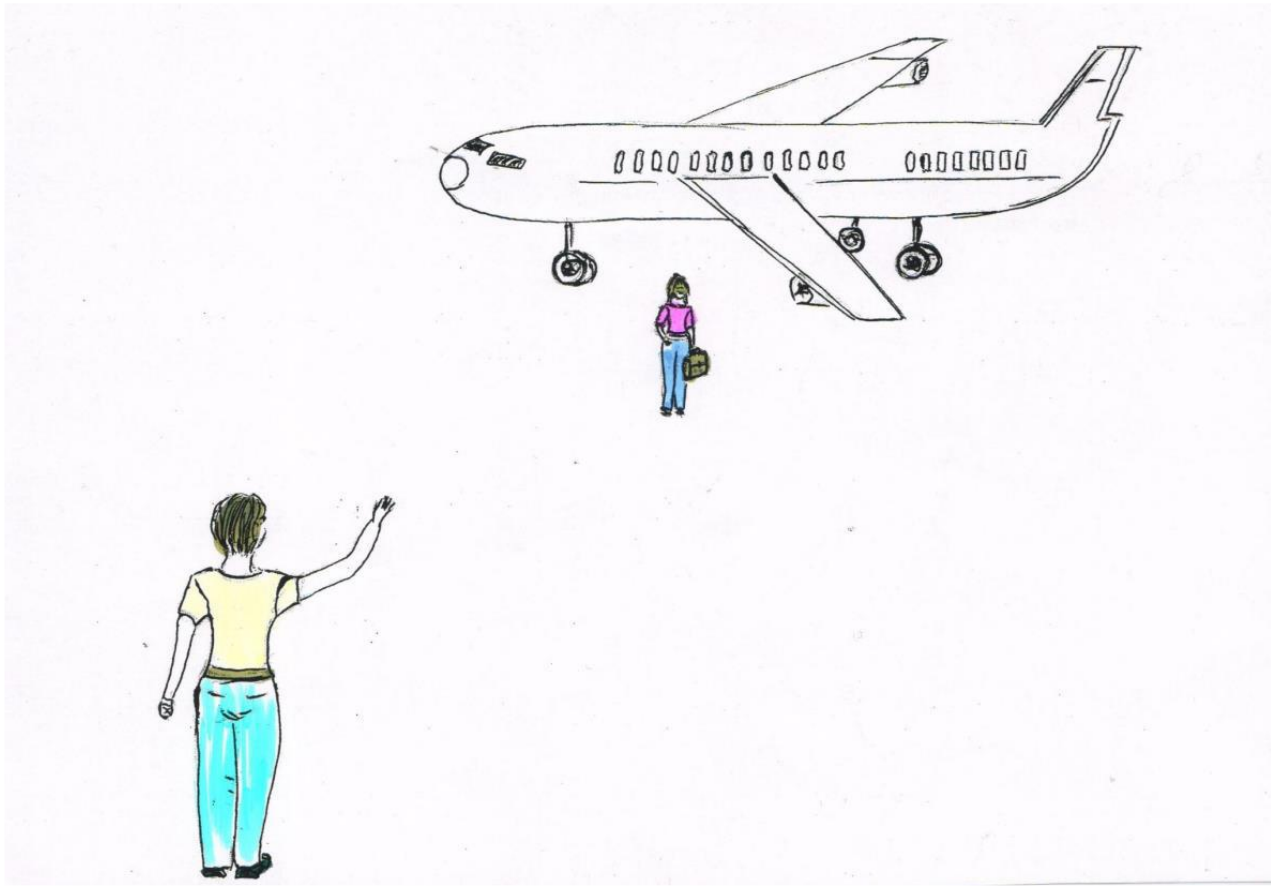
Предметом аналізу і оцінки є як зміст розповіді, складеної дитиною, так і її відповіді на запитання дослідника, що допомагають з'ясувати, як дитина сприймає і емоційно переживає ситуацію розлуки з матір'ю. Згідно з системою оцінювання, розробленою Н. Каплан, визначається один з чотирьох типів прихильності дитини до матері, тобто окрім надійного (В), тривожно-уникаючого (А) і тривожно-амбівалентного (С) типів, що традиційно виділяються, в ній описується ще один – так званий дезорганізований тип (D). Для дезорганізованого типу характерна серйозна дезорієнтованість у поведінці матері, унаслідок чого у дитини з легкістю виникають страхи і найгірші побоювання стосовно наслідків розлуки.

Інтерпретація результатів даної методики носить якісний характер, при цьому критерії диференціації розповідей дітей з точки зору проявів у них типів прихильності в основному відносяться до:

- загального емоційного фону сприймання ситуації;
- здатності дитини до вербалізації відчуттів і думок з приводу розлуки;
- характеру інтерпретації дитиною поведінки матері (від'їзд, дарунк);
- а також засобів дитини давати собі раду зі своїми переживаннями.

Методика «Малюнок сім'ї»

На відміну від більшості інших тестів, рисункові методики можуть застосовуватися багаторазово і практично без обмежень щодо частоти використання, не втрачаючи при цьому свого діагностичного значення. Вони зберігають актуальність для широкого вікового діапазону - від дошкільного до дорослого віку. Це дає змогу використовувати їх для контролю динаміки стану і для спостереження за ходом психічного розвитку упродовж тривалого терміну.

Водночас треба враховувати, що надійність одержаних результатів значною мірою залежить від суб'єктивного фактора, а саме: вміння психолога інтерпретувати процес малювання і сам малюнок.

Нижче пропонується низка найпоширеніших у роботі з дітьми рисункових методик: «Малюнок людини», «Малюнок сім'ї», «Малюнок дерева». Ці методики дають можливість отримати уявлення про загальні, інтелектуальні, особистіші та емоційні особливості дитини, а також уявлення про її ставлення до різних життєвих сфер: сімейної, соціальної та міжособистісної.

Досвід використання цих тестів показує, що існує достатньо широкий спектр психологічних особливостей, до яких цей набір тестів є дуже чутливим

Це такі психологічні особливості:

- рівень загального розумового розвитку;
- вищість раціонального або емоційного підходів щодо реальності;
- рівень психомоторного тону, підвищена або знижена активність, астенія;
- недостатність самоконтролю й планування дій, імпульсивність;
- підвищена емоційна лабільність або, навпаки, ригідність;

- тривожність (як особистісна риса) й тривога (як стан на момент обстеження);
- страхи;
- депресивні тенденції;
- особливості реакції на стрес;
- агресивність (із можливістю диференціювати такі її форми, як фізична й вербальна агресія, невротична агресія);
- екстравертність або, навпаки, інтровертність;
- демонстративність;
- незадоволеність потреби у спілкуванні;
- аутизація, уникання спілкування;
- ступінь соціалізованості и конформності;
- антисоціальні тенденції;
- ставлення до сексуальної сфери;
- ставлення до сімейної сфери у цілому та до окремих членів сім'ї.

Мета. З'ясувати особливості сімейних взаємин (у сприйнятті дитини).

Обладнання. Аркуш паперу (кладеться перед дитиною горизонтально), простий олівець та гумка

Інструкція. «Намалюй на цьому аркуші всю свою сім'ю». Якщо дитина запитує, кого саме намалювати, а кого ні (наприклад, «А бабусю малювати?»), то перевіряючий відповідає «Я не знаю, хто входить до твоєї сім'ї Ти знаєш це краще за мене». Під час аналізу оцінюються розмір постатей, особливості їх розміщення на малюнку, послідовність зображення, поза, вираз облич, деталізованість малюнків. Зіставляється склад намальованої та реальної сім'ї дитини.

Показниками сприятливої сімейної ситуації є: зображення всіх членів сім'ї, спільна діяльність членів сім'ї або контакт між ними (руки стикаються), адекватне співвідношення між ними за розміром (дитина менша за батьків, але різниця не дуже велика).

Розмір постатей. Якщо всі постаті зображені надто маленькими або надто великими, то це інтерпретується так само, як і в малюнку людини. Різко збільшений розмір характерний для імпульсивних дітей, особливо у стані гострої тривоги. Різко зменшений розмір є типовим для дітей зі зниженим настроєм, із депресивними тенденціями. Весь малюнок при цьому розміщений у куті аркуша. Якщо в інших малюнках відповідних змін розміру немає, то можна вважати, що особливості емоційного стану, які мали прояв у малюнку сім'ї, пов'язані саме із сімейною сферою (тобто асоціації, що належать до сімейної ситуації дитини, викликають у неї тривогу або пригніченість, депресивний стан).

Відносний розмір зображеної постаті (щодо інших постатей членів сім'ї) відображає ступінь значущості даного члена сім'ї в сприйнятті дитини. Так, зображення батьків дуже великими, а себе — дуже маленьким свідчить про те, що дитина відчуває себе пригніченою або покинутою. Нерідко це трапляється в тих випадках, коли батьки насправді здійснюють сильний тиск на дитину, коли вони висувають завищені вимоги або надмірно опікають (для ситуації гіперопіки найбільш типове дуже велике зображення матері). Зображення когось із батьків особливо маленьким інтерпретується як сприйняття дитиною його малої значущості в сім'ї. Наприклад, тато, який проводить увесь день на роботі й майже не з'являється вдома, нерідко зображується маленьким, оскільки у сім'ї він сприймається дитиною як другорядна особа. За конкурентних відносин із братом або сестрою вони також часто зображуються особливо маленькими (значно меншими, ніж мали б бути відповідно до їхнього реального віку). Іноді, якщо дитина вважає, що батьки краще, ніж до неї, ставляться до брата або сестри, то брат або сестра, навпаки, зображуються значно більшими за розміром, ніж сама дитина.

Зображення себе найвищим говорить про претензії дитини на лідерство в сім'ї. Це часто буває у розпещених дітей, які звикли командувати дорослими. Однак подібні малюнки не обов'язково говорять про те, що дитина реально відіграє в сім'ї головну роль; вони можуть свідчити про те,

що дитина лише прагне такої ролі. Домінування власної постаті на малюнку може бути досягнуте різними способами: висуванням себе на перший план із відсуненням інших на задній, із розміщенням себе на підвищенні (стілець, горбок), зображення на собі високого капелюха (верхній край якого виявляється найвищою точкою малюнка) тощо.

Розміщення постатей на аркуші. Насамперед визначається, чи існує між зображеннями членів сім'ї який-небудь контакт. Це може бути фізичний контакт (руки або тіла стикаються) або якась сумісна діяльність. Ізольованість постатей одна від одної - показник недостатньо насичених емоційних взаємин у сім'ї. Якщо ізольована тільки одна постать, то це, швидше за все, відображає слабкий зв'язок даного члена сім'ї з іншими. Зображення себе окремо від інших - свідчення власної ізольованості у сім'ї (це відчуття не обов'язково відповідає дійсності). За серйозних порушень у внутрішньосімейному спілкуванні постаті окремих членів сім'ї нерідко відокремлені одна від одної перегородками, розміщені в різних кімнатах або ж малюються на різних аркушах.

Іноді трапляється надщільне розміщення постатей, коли вони частково перекривають одна одну. Це говорить або про те, що в сім'ї справді надтісні зв'язки, або про потребу дитини у таких зв'язках (найчастіше - одне поєднане з іншим: звикнувши до надтісного контакту, дитина вже не може обійтися без нього через брак самостійності). Підвищена щільність розміщення постатей часто трапляється у неповних сім'ях, оскільки в таких сім'ях у дорослого часто виникає надмірна «замкнутість» на дітях.

Інтервали між постатями більш-менш відповідають близькості взаємин. Наприклад, якщо дитина зобразила дві пари: себе поруч із сестрою й окремо - батьків, які стоять поруч, то це може свідчити про те, що діти в сім'ї живуть власним, окремим від батьків життям. На відміну від розміру зображення, що відбиває відносини домінування («хто в сім'ї головний»), послідовність зображення пов'язана із значущістю людини саме для дитини, а не сім'ї взагалі. Від розміщення поруч із собою, що відображає емоційну близькість,

послідовність зображення відрізняється тим, що значущість може визначатися суто побутовими обставинами (наприклад: хто проводить із дитиною більше часу) і не відповідати емоційному ставленню дитини до цієї людини.

Демонстративні діти часто починають малюнок сім'ї з власного зображення. Сором'язливі, тривожні діти часто малюють себе в останню чергу.

Поза, вираз обличчя, деталізованість. Аналізуючи пози персонажів, послуговуються тими самими критеріями, що й у методиці «Малюнок людини». Але цього разу вони мають бути віднесені не до власне дитини, а до сприйняття нею того персонажа, поза якого аналізується. Так, якщо дитина зобразила одного з членів родини у екстравертній позі, а іншого - в інтровертній, то це означає, що саме так вона їх і сприймає (дуже часто, хоча й не завжди, це сприйняття виявляється цілком адекватним). Якщо всі члени сім'ї зображені в однаковій позі, такій самій, що й у методиці «Малюнок людини», то це, швидше за все, є проявом ідентифікації дитини з іншими членами сім'ї, приписування їм власних особливостей.

Агресивна поза якогось із членів родини (піднята рука; збільшена кисть руки) може свідчити про його реальну агресивність стосовно дитини або імпульсивність (вибуховість)

Зображення когось зі спини - показник конфлікту. Якщо дитина зображає зі спини себе, то це свідчить або про конфліктне ставлення до сім'ї в цілому або про відчуття власного невизнання. Так само трактується зображення у профіль, якщо воно розвернуте не до інших членів сім'ї, а в протилежний бік.

Вираз обличчя зображених членів сім'ї може відбивати або почуття дитини щодо них (усмішка - позитивне ставлення, похмура гримаса - негативне або подвійне ставлення), або уявлення дитини про ставлення до неї. Великий рот, особливо із зубами, — ознака того, що цей член сім'ї виявляє щодо дитини вербальну агресію (часто на неї кричить)

Ступінь деталізованості малюнка - показник емоційного ставлення до цього члена сім'ї. Найулюбленіші члени сім'ї малюються із подробицями, з більшою кількістю деталей, ніж ті, кого дитина любить менше.

Співвідношення складу реальної та намальованої сім'ї. Відсутність когось із членів сім'ї говорить про те, що він малозначущий для дитини, або (частіше) про конфліктні взаємини дитини з ним, про негативні емоції щодо нього (це не означає, що емоції лише негативні: вони можуть бути амбівалентними). Часто на малюнку немає братів і сестер, що зазвичай пов'язано з конкурентністю.

Відсутність на малюнку самої дитини - часта ознака того, що дитина відчуває себе у сім'ї знедоленою. Ступінь виразності цього відчуття перевіряється за допомогою запитання: «А ти нічого не забув?» Якщо дитина все ж таки не згадує, що вона не малювала себе, то слід натякнути: «Я точно знаю, що ти когось ще не намалював». Якщо це не приведе до доповнення малюнка, то перевіряючий каже: «Ти забув намалювати себе». Трапляється, що навіть після прямої вказівки дитина не хоче малювати себе, пояснюючи, що «не залишилося місця», що себе вона може намалювати на іншому аркуші і т. ін. Це свідчить про вельми сильне почуття знедоленості.

Поява «додаткових» членів сім'ї (яких немає насправді) говорить про те, що дитина сприймає свою сім'ю як недостатню, у чимусь неповноцінну. Найчастіше додатковою постаттю виявляється батько, який у реальній сім'ї відсутній. У цих випадках можна вважати, що дитина має дуже сильне бажання мати батька, повну сім'ю

Зображення великої кількості предметів (меблі, стіни кімнати, дерева, якщо сім'я зображена у лісі) зазвичай трапляється у тих випадках, коли у сім'ї послаблені або ж формалізовані контакти, недостатній рівень емоційного спілкування.

Тут особливо показовими є малюнки, які починаються не із зображення людей, а із зображення різноманітних предметів. Аналогічні малюнки спостерігаємо і в аутизованих дітей: у такому разі нестача емоційного

спілкування зумовлена не сімейною атмосферою, а неспроможністю дитини до такого спілкування.